E-KİTAP
ARŞİVİ

Dijital Bilgi Kaynağınız

www.e-kitaparsivi.com

Bu E-Kitap www.e-kitaparsivi.com sitesi için hazırlanmıştır. Web sitemizde bir çok başka esere ulaşabilirsiniz.

Abdulhamid ve Hilafet
Azmi Ozcan
Yeni Şafak Kitaplığı: 6 Yakın Tarih Dizisi: 2 İstanbul 1995
Bu kitabın gazete ile birlikte verilmesine izin veren Sayın Azmi Özcan'a teşekkür ederiz.
İÇİNDEKİLER
Önsöz 5
Sultan II. Abdulhamid ve dönemi 6
Hilâfet ve İslâmlaşma 65
Seçilmiş Bibliyografya 94
Sultan II. Abdulhamid ve dönemi Osmanlı tarihinin en fazla tartışılan konularından birisidir. Öyle ki, konu ile ilgili literatür hem çok farklı hem de çoğu kere birbirleri ile çelişkilidir. Bu farklılık ve çelişkilerde ideolojik kaygılar ve siyasî önyargıların payı çok etkili olmuştur. Günümüze kadar sürüp gelen bu kargaşada bir kısım Türk aydını Sultan II. Abdulhamid'in lehinde veya aleyhinde ol- • mayı bir kimlik tercihi olarak değerlendirme çıkmazına düşmüş ve "bana Abdulhamid'i söyle sana kim olduğunu söyleyeyim" gibi son derece yanlış bir tarihî tavır sergilenmesi ortaya çıkmıştır.
Tarihî şahsiyetleri övmek ya da yermek tarih'in konusu olamaz. Önemli olan bilgiler ve belgeler ışığında oluşan tablonun her türlü ön yargı ve ideolojik genellemelerin tasallutundan kurtularak ortaya konmaya çalışılmasıdır. Tarih değişmeyecek olduğuna göre değişecek olan sadece bizleriz.
Elinizdeki bu kitapçık bu düşüncelerle, genel okuyucu için hazırlanmış, Sultan II. Abdulhamid ve dönemi ile hilafet ve İslamcılık siyaseti meselesini kendi tarihî şartlarında değerlendirmeye çalışan bir gayretin ürünüdür. Her iki bölümde evvelemirde başka bir çalışmanın parçaları olarak düşünülmüş olmakla birlikte, maksada hizmet babında tesirleri günümüzde de bütün canlılığı ile devam eden bir devrin anlaşılmasına katkıda bulunabilirse gayesine ulaşmış sayılır.
Tevfik Allah'tandır.
Azmi Özcan Üsküdar 1995
'm av
Sultan II. Abdulhamid ve Dönemi
21 Eylül 1842'de Sultan Abdulmecid'in ikinci oğlu olarak dünyaya geldi. Annesi Tirimüjgan Kadın Efendidir. Osmanlı Devleti'nin 34, Sultanı unvanıyla 31 Ağustos 1876'da tahta geçen II Abdulhamid yaklaşık 33 sene hükümran olduktan sonra 27 Nisan 1909^3 tahttan indirildi. "Sultan-ı Sabık" olarak yaşadığı hayatının son on yılını önce Selanik, sonra da İstanbul'da gözetim altında geçirdi. Şubat 1918'de Beylerbeyi Sarayı'nda vefat etti. Hafifçe uzun boylu ve duruşu öne doğru biraz eğikti. Muhataplarında saygı uyandıran vakur bir görünüme sahip olup, Osmanlı ailesinin irsi özelliklerini taşıyan iri ve hafif kemerli burnu ve büyük gözleri vardı.
II. Abdulhamid'in çocukluğu oldukça kalabalık bir saray (harem) ortamında altı asırlık Osmanlı tarihinin en önemli değişim hamlesi olan Tanzimat'ın ilk başlardaki şaşaası içerisinde geçti. Bu şartlarda babasından gerektiği ve ihtiyacı olduğu kadar ilgi görememişti. Annesi de verem hastası olduğu için aralarında daima bir mesafe olmuş, dolayısıyla II. Abdulhamid ebeveyn sevgi ve şefkatini yeterince tadamamışta. Annesini 11 yaşında kaybedince Sultan Abdulmecid'in hanımlarından Perestu Kadın Efendinin himayesine verildi. Bütün bunlar onun şahsiyetinin oluşmasında belirleyici olacak ve II. Abdulhamid içine kapanık, yalnızlığı seven, kendi kendine yeterli olmayı tercih
eden ve mücadeleci bir ruh hali sergileyecekti. Çok sonraları bunun izlerini şöyle ifade etmiştir: "İnsan içinde yetiştiği hayat şartlarının tesirlerine göre meydana gelir ve yetişmesinde bilhassa tahsil ve terbiyenin rolü çok fazladır. Benim ne şartlar altında yetiştiğim her zaman unutuluyor. Kız ve erkek kardeşlerim sevilip şımartılırken, bilmediğim bir sebeple

babam bana iyi muamele etmezdi. Beni yalnız zavallı kardeşim Murad anlardı. Çocukluğumdan beri ciddi bir tabiatım vardı, oyun oynamayı sevmezdim. Daha pek küçük yaşımda beşeriyetin mevcudiyetine' dair ciddi mevzular üzerinde düşünmeye başladım. Hayalperesttim. Bu halimden dolayı, hocalarım beni azarlarlar, babama şikayet ederlerdi. Muhitimdekilerin beni anlamadıklarını hissederek büsbütün içime kapanmıştım." Saray geleneğinde Şehzadeler özel eğitim gördükleri için II. Abdulhamid de ilk eğitimini devrin iyi hocalarından Gerdan-kıran Ömer Efendi (Türkçe), Ah' Mahvi Efendi (Farsça), Ferid ve Şerif Efendiler (Arapça ve dinî ilimler) ve Vaka-nuvis Lutfî Efendi'den (Osmanlı Tarihi) aldı. Bu arada Yabancı hocalardan Fransızca ve Batı musikisi tahsil etti. Saray hayatı içerisinde kendi kendine Arnavutça ve Çer-kezce'yi de konuşulanları anlayabilecek kadar öğrenmiş, böylece çevresinde gelişen olaylar ve yaşanan hadiseleri takip yeteneğini kazanmıştır.

II. Abdulhamid'in gençlik yılları ise Tanzimat'ın sıkıntılarını bizzat görerek ye hissederek geçmiştir. Reformların beklenildiği gibi gerçekleşememesi, Kırım savaşının devlete getirdiği ek külfetler, Islahat Fermanı ve bu Fermanın ilanına rağmen İmparatorluğun muhtelif bölgelerinde ortaya çıkan karışıklıklar, Hıristiyan ve Müslüman tebaalar arasında yer yer gerginliklerin başlaması, devlet adamları arasında gün geçtikçe su üstüne çıkan iktidar ve güç mücadeleleri, gittikçe artan bir israf ve bütün bunları karşılamak için nelere malolacağı hesaplanmadan Avrupa'dan alınan borçlar ve nihayet Avrupalı Devletlerin her geçen gün artan müdahaleleri II Abdulhamid'in gençlik döneminde hep şahit olduğu gelişmelerdi. Amcası Abdulaziz ve ağabeyi V. Murad'dan sonra Osmanlı tahtının üçüncü varisi olduğu için bu gelişmelerden de etkilenmemesi mümkün değildi. Nitekim kendi ketum kişiliğiyle Devletin ahvalini ve gidişatını hep takip ediyordu.

186İ'de babasının veremden ölümü ve Sultan Abdula-ziz'in tahta geçişinden sonra Saraydan ayrıldı. Trabya'da-ki yazlığı, Maslak'taki köşkü ve Kağıthane'deki çiftliğinde geçen daha sakin bir hayatı tercih etti. Bu dönemde Peres-tu Kadın Efendi'den kalan miras ve kendisine tahsis edilen aylığı tasarruflu kullanarak giriştiği çeşitli ticari faaliyetler neticesinde ciddi bir servet sahibi oldu. Çok tutumlu ve tedbirli yaşar israftan ve şaşaalı yaşantıdan nefret ederdi. Hanımı iki çocuğu ve birkaç cariyesi ile müşfik bir baba ve aile reisi olarak düzenli bir hayatı vardı. Sabahları erkenden kalkar, duşunu alır, namazını eda eder, temiz ve itinalı giyinir; atıcılık, binicilik, jimnastik, yüzme ve ağırlık kaldırma gibi düzenli olarak yaptığı sporlarla vücudunu zinde tutmaya çalışırdı. Zamanının geri kalan kısmını açık havada dolaşmak, zamanla takdir edilecek bir maharet kazandığı marangozluk, ağaç oymacılığı ve kakmacılıkla uğraşmak, opera ve tiyatro eserleri seyretmek, Batı müziği dinlemek, piyono çalmak ve kitap okumakla doldurmaya çalışırdı. Okuduğu veya bir başkasına okutarak dinlediği eserler daha çok eğlendirici mahiyette seyahatnameler, polisiye romanlar, tarih, siyaset ve hukukla ilgili yazılardı. Tarihe karşı merakı o derece idi ki, özellikle yalan tarihin olaylarını ve kahramanlarını bilgili kim-

selerden dinleyip Öğrenmeye çalışır, sık sık tarih sohbetleri düzenleyerek tartışmalara katılır, dersler çıkartırdı. Keza ikametgahını mütemadiyen ziyaretçilere açık tutar yerli ve yabancı devlet adamları ile yaşadıkları devrin olaylarını değerlendirir onlardan bilgiler alırdı. Padişahlığı süresince de devam ettirmeye çalıştığı bu alışkanlıklarının dışında hayatının hiçbir döneminde aşın zevk ve sefahata bulaşmamış içkiden de hep uzak durmuştur.

II. Abdulhamid 15 sene süren bu devrinde serbestliği ve sakinliği seçmiş olmasına rağmen gelişmelerden uzak kalmamış, özellikle saray etrafında ve siyaset alanında olup bitenleri yakından izlemeye çalışmıştır. Normal şartlarda amcasının tahta geçmesiyle II. veliaht olarak tahtın yakın namzetlerinden birisidir. Ancak Sultan Abdulaziz'in veraset geleneğini değiştirerek oğlu Yusuf İzzettin Efendiyi veliaht yapmak istediği rivayetleri çıkmaya başlayınca, ağabeyi V. Murad'ın aksine bu duruma kayıtsız kaldığı izlenimini vererek amcası ile yakınlık kurar. Sultan Abdula-zizle birlikte Mısır ve Avrupa seyahetlerine katılır, buralarda

çeşitli incelemelerde bulunarak bilgi ve görgüsünü arttırır. Bununla birlikte özellikle bazı devlet ricali ve Genç Osmanlılar tarafından taht arzusu kışkırtılan V. Murad ile de irtibatını devam ettirir, onun köşküne sık sık ziyaretlerde bulunur ve burada yapılan gizli toplantılara dinleyici olarak katılırdı. Veliaht Abdulhamid'in bu aşamada Sultan Abdulaziz ile kardeşi V. Murad arasında bir tercihte bulunmadığı fakat Devletin istikrarını bozucu ve geleneklere aykırı gelişmelelere karşı tedbirli davramaya gayret ederek sessizce olup biten herşeyden haberdar olmak istediği anlaşılmaktadır. Ancak ağabeyi V. Murad ise onun hakkında pek rahat değildir. Zira Yeni Osmanlılarla olan görüşmelerinde zaman zaman Abdulhamid'e karşı ih-
tiyatlı davranılması kendisinin tahta geçmesine ve Kanuni Esasî'nin ilanına taraftar gibi görünen kardeşine esasen tam olarak itimat edilemeyeceği, dolayısıyla bunlara dair gizli mevzuların ona duyurulmaması gerektiği hususunda uyanlarda bulunmuştur. Ancak Genç Osmanlı Kaynaklarına göre bunun kaçınılmaz olarak pek mümkün olamadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Genç Osmanlıların en önde gelen ismi Namık Kemal bu durumla ilgili olarak şöyle söylemektedir: "Bizim korktuğumuz insan Hamid Efendi idi. Maamafîh meşveret meclislerinde kendisini hazır bulundururduk. Çunki onu içimize almazsak Yeni Osmanlıların tertibatını Sultan Âziz'e haber vererek cemiyetimizi esasında mahvedebilirdi. Halbuki bizimle beraber bulundukça taht-ı saltanatına biraz daha takarrüb (yakınlaştığı) için tertibatımıza hadim olurdu (hizmet ederdi). Onu çaresiz beraber bulundururduk. Fakat Sultan Mu-rad'm ihtaratına itibaren (uyarak) Hamid Efendiye karşı gayet ihtiyatkâr davranırdık."(Ali E. Bolayır 368-9) Öyle anlaşılıyor ki, II. Abdulhamid bir taraftan Sultan Abdula-zizle iyi ilişkilerini devam ettirirken diğer taraftan onun aleyhinde oluşan gelişmelerin de yakınen takipçisi olmuştur. Devlet ricali ve Osmanlı aydınlarının Saltanat ve Devletin kaderi üzerinde bu kadar etkili olmalarına bizzat şahit olmak tabiatıyla onun şahsiyetinin bariz vasıflan arasındaki vehim ve korkunun iyice yerleşmesinde önemli olacaktır.

Bu sırada devlet içeride ve dışanda birçok gailelerle uğraşmaktaydı. Maliye noktasında olup Bâb-ı Âlî borç ve faiz batağında boğulmak üzeri idi. Balkanlar ise kaynayan bir kazandan farksızdı. Hersek, Karadağ ve Sırbistan'dan sonra Bulgaristan da ayaklanmıştı. Devlet bir taraftan bunların hâmiliği iddiasında bulunan Rusya'nın baskısına

marue&ahrken, Bâb-ı Âlî'nin Balkanlardaki isyanları bastırmak için uyguladığı tedbirler Avrupa'da çarpıtılarak iç politika malzemesi olarak kullanılmış ve gelişmeler "zalim Müslümanlar mazlum Hıristiyanlan vahşice öldürüyorlar tahrikleriyle bir anda bütün Avrupa kamuoyu Osmanlıların aleyhine dönmüştü. Böylece Kmm savaşından beri süregelen geleneksel müttefik ve dostluk havası, yerini hissî bir hilal-haç kamplaşmasına bırakmıştı. Bu arada Balkanlardaki olayları ve maliyenin sıkıntılarını halledebileceği ümid ve vaadiyle sadrazam olan Mahmud Nedim Paşa'nın . dış borçların ödenmesinde "Tenzil-i Faiz" karannı ilan etmesi (6 Ekim 1875) ellerinde yoğun miktarda Osmanlı tahvilleri bulunan Avrupalı ticaret erbabı, özel şahıslar ve sermaye çevrelerini de infiale sürüklemiş; Avrupa'da Balkan olaylarında görülen aleyhte kamuoyundan daha şiddetli protestolara yol açmıştı. (Bu karann alınmasında Rus Sefiri Ignatiyefin çok etkili olduğu şeklinde görüşler mevcuttur. Şurası Muhakkak ki, Rusya, Osmanlı Devletine yönelik hesaplarında çoğu kere Avrupalı devletlerin engellemeleriyle karşılaşmıştı. Tenzil-i Faiz kararı Avrupa kamuoyuna bütünüyle Osmanlı aleyhine çevirdiğine göre, bu kararın aynı zamanda Rus siyasetinin beklentilerine de çok uygun düştüğü ortadadır. Nitekim bir müddet sonra Rusya Bâb-ı Âlfye ültimatom üzerine ültimatom verecek ve nihayet 93 harbini başlatacaktır. Bu savaşta da Avrupalı devletler daha önceki taahhütlerinin aksine Osmanlı Devletini Rusya'ya karşı desteklememişlerdir. Fakat alınan bütün tedbirlerden başarılı sonuçlar alınamamış, isyanlar bastrrılamamış, maliye düzeltilip borçlar ödenememiş ve nihayet devlet işleri bir tıkanmaya doğru gitmişti. Bu arada

Rusya'nın nefesi daha sıcak hissedilmeye başlanmışta. Hatta bir aralık İstanbul'da halk arasında
11
! Rusların pek yakında Balkan müttefikleri ile beraber İstanbul'u işgal edecekleri söylentileri yayılmış ve halk korku ve endişeye kapılarak silahlanmaya ve için için kaynamaya başlamıştı. Hatta kulaktan kulağa bir taht değişikliği ihtimalinden bahsedilmekteydi. Bu arada bir kısım Yeni Osmanlı aydınları ve Tanzimatçı Paşalar Sultandan ümitlerini kesmişler ve yeni oluşumlar düşünmeye başlamışlardı. Öte yandan Sultan Abdulaziz, gelişen hadiselere ve etrafında olup bitenlere karşı zamanında ve etkili tedbirler almakta çok geç kaldı. Gerçi son zamanlarda devlet işlerine daha ciddi eğilmeye ve israftan kaçınmaya başlamıştı ama bunlar yeterli değildi. Son olarak muhtemel bir tehlikeyi önlemek için şehzadelerin saray dışına çıkmalarını ancak mücbir sebeplerle izne tabi kılmış ve kendince durumu kontrol altına almaya çalışmıştı. Fakat gelişmeler onun beklediği gibi olmadı. Nihayet Şeyhülislâm Hayrullah Efendi, Mithat Paşa ve Hüseyin Avni Paşa'nın başını çektiği bir grup tarafından tahttan indirildi (30 Mayıs 1876). Artık V. Murad yeni Osmanlı Padişahıdır. Ancak Abdulaziz hal'inin altıncı günü odasında nedeni hâlâ tartışılmakta olan bir şekilde ölü bulunmuştur. Yeni Sultan çok hızlı gelişen olayların etkisi altında ve çok bunalımlı bir dönemde tahta çıkmıştı. İstanbul'da da meşrutiyetin ilanı tartışmaları yapılmaktaydı. Her ne kadar Sultan V. Murad şeklen Padişah yetkilerine haizse de ortada bir fiilî durum vardı ve Abdulaziz'in hal'inde başı çeken Paşalar idareyi ellerine almışlar ve Saray personelinin oluşmasında dahi Sultan V. Murad'ı serbest bırakmamışlardı. Son olarak Sultan Abdulaziz'in öcünü almak bahanesiyle ortaya çıkan ve Hüseyin Avni Paşa'nın ölümüylü sonuçlanan meşhur Çerkez Hasan hadisesinin (15/16 Haziran 1876)
gerginliği Sultan V. Murad'ın zaten zayıflamış olan sinir
12
sistemini büsbütün dağıtmış, adeta delirtmişti. Uygulanan tedaviler bir netice vermeyince 93 gün süren padişahlıktan sonra tahttan indirildi. (31 Ağustos 1876)
Sultan V. Murad'ın dengesiz günlerinde Veliaht Abdul-hamid'in önemi birden artmış ve padişahlığa getirilmesi konuşulmaya başlanmıştı. Hüseyin Avni Paşa'nın ölümüyle Meşrutiyetin ilanı önündeki en büyük engel ortadan kalkmış Mithat Paşa ve Yeni Osmanlıların önderliğinde Meşrutiyetçi bir hava oluşmuştu. Bu ortamda II. Abdulha-mid bir taraftan Devlet siyesetinde İngilizlerin ağırlığım bildiği için İngiliz Büyükelçisi Eliot'a hürriyetçi reformlar ile ilgili teminatlar ulaştırdı, diğer taraftan da Mithat Paşa ile olan görüşmesinde Padişah olması halinde Meşrutiyet ilan edilmesi için çalışmalarda bulunacağı ve vükela heyetinin teklif edeceği yenilikleri kabul edeceği vaadinde bulundu. Böylece 31 Ağustos 1876'da törenle tahta geçti.
Sultan II. Abdulhamid tahta çıktığında Devlet içeriden ve dışarıdan maruz kaldığı tehditlerin baskısı altında, adeta ayakta kalabilme mücadelesi vermekteydi. Çok kısa bir zaman diliminde arka arkaya gelen gayri tabi! taht değişiklikleri istikran alt üst etmiş güç dengeleri sarsılmış, yaşanılan kanlı olaylar Bâb-ı Âlî'de belirsizlik güvensizlik ve karamsarlık uyandırmıştı. Balkanlarda gelişen bunalım bütün şiddetiyle devam etmekteydi. Avrupa kamuoyu ise bir taraftan Balkanlardaki hadiselerden dolayı uyandırılan haçlı ruhu, diğer taraftan Tenzil-i Faiz kararının etkisiyle artık tamamiyle Osmanlı Devleti'nin aleyhine dönmüş, bunu fırsat bilen Rusya ise artık tehditlerinin dozunu arttırmaya başlamıştı. Öyle ki, Balkanlarda aylarca süren karışıklıklar Osmanlıların duruma hakim olmasıyla sonuçlansa dahi Rusya mevcut durumun değişmesine müsaade etmeyeceğini açıkça ilan etmişti bile. Bunun ak-
13
si durumunda ise Balkanların tamamen elden ^«^gı, hatta Doğu Anadolu'da dahi bir paylaşmaya gidileceği gün gibi aşikârdı. Bu gerçeklerin arasında II. Abdulhamid'in tahta çıkışının ikinci ayında Osmanlı orduları Sırp ordularına karşı kesin bir galibiyet elde ettiler.

Artık askerî açıdan ayaklanmaların bastırılacağı ve dorumun kontrol altına alınacağı belli olmuştu. Rusya bu duruma müdahale etti ve Bâb-ı Alî'nin Sırbistan ve Karadağ 3e kayıtsız şartsız mütareke yapmasını istedi Avrupa desteğinden mahrum Bâb-ı Âlî çaresiz bu tehdide boyun eğdi Mütareke sonrası Balkanlar'daki Rus planlan ve ıslahat talepleri Bâb-ı Âlî'yi güç durumda bırakacakken ingiltere son anda Rus yayılmacılığının kendi çıkarlarım da tehdit edeceği endişesiyle Balkan meselesinin milletler arası bir konferansta görüşülüp halledilmesini istedi. (5 Kasım 1876) Taraflar bunu kabul etmekle birlikte artık Rusya çoktan savaş hazırlıklarına başlamıştı.

İL Abdulhamid*i bekleyen bu acil ve son derece hassas konuların yanı sıra bir de derhal çözüm gerektiren, Tanzimat'ın iyice girift hale getirdiği köklü meseleler vardı. Söz gelimi, İmparatorluğun diğer taraflarında da görülen ayrılıkçı veya özerklik eğilimleri, memleketteki hukuk sisteminde ortaya çıkan ikilik, gayesi belli olmayan ve ihtiyaç duyulan kadroları yetiştirmekten son derece uzak bir eğitim sistemi, din ve mezhep farklılıklarının Tanzimat'ın hedeflediği Osmanlıcılık fikrine yaşama şansı vermemesi, mevcut kapitülasyonlar sayesinde memleketin pazarlarının Avrupalı tüccarların hakimiyetine girmiş olması, buna bağlı olarak yerli üretimin ve imalathanelerin neredeyse durma noktasına gelmesi, devletin gelir kaynaklarının gittikçe daralmasıyla devlet çarkının işleyişinde görülen zaaf ve zayıflık acil çönpvn bekleyen meseleler arasında idi.

I

Bunlara ilaveten istikrarlı bir yönetim için siyasi otorite yanında önemli bir konumda olan bürokrasinin Tanzimat'la birlikte diğer sosyal ve siyasal baskı gruplarının zayıflamalarına karşın ciddi bir şekilde güç kazanması yine Sultan II. Abdulhamid'in uğraşması gereken bir diğer yeni gelişme idi.

Bir de Cülus Hatt-ı Hümayununda taahhüt edilen Meşrutiyet meselesi vardı. Sultan II. Abdulhamid tahta çıktığı ilk anlarda her birinin devlet tecrübesi kendi yaşı kadar olan ve taht değişikliklerinde rol oynayan paşalarla ilişkilerini hemen sertleştirmek istemedi. Hatta bu yüzden ilk anlarda Sandrazam Mehmet Rüştü Paşa'nın istifasını kabul etmemişti. Aynı şekilde Yeni Osmanlılarla da güven tazelemek istemiş ve Namık Kemal'i kabul ederek ona "Allah için olsun Kemal Bey, hep birlikte çalışalım; bu devlet ve saltanatı eski halinden âlî bir mertebeye getirelim" demiş ve açıkça işbirliği teklif etmişti. (Namık Kemal bu görüşmeyi Ebuzziya Tevfik'e nakledince Ebuzziya, "aldanma Kemal O, daima Sultan Murad'ın dediği ademdir. Bu gün sana başka dürlü görünebilir. Lakin hiç bir vakit başka dürlü olamaz. Çünki hilkati müsaid değildir" demiştir. Namık Kemal buna mukabil "sen istediğin kadar su-i zan et. Zaten senin huyundur. Lakin göreceksin ki Abdulhamid, hürriyetperverlikte dünyaya tek gelen bir Padişah olduğunu cihana tasdik ettirecektir."der. Ebuzziya daha sonra bununla ilgili olarak "va hayfa ki su-i zan dediği hakikatler üç dört ay sonra birer birer saha-i havadisde cil-vekâr oldular" diyecektir, İ.M.K. İnal, 1278) Aynı şekilde başarılı ve etkili bir idare için kamuoyu ve ordunun da desteğini almanın önemini bildiği için, bu konuda saltanat kibir ve ihtişamından çok tevazu ve alçak gönüllülük mesajları veren tavır ve davranışlarla işe başlamıştır. Mese-

la halkın arasında ibadete katilmiş, askerler ve memurlarla samimi havada yemekler vermiş, cülus bahşişlerini kendi varlığından dağıtmış, saray masraflarında hemen tasarrufa başlamış, hastahanelere ziyaretler de bulunup, Balkanlardan gelen yaralı askerlerin tedavileriyle ilgilenerek onlara sevgi ve şefkat göstermiş ve kısa zamanda bütün çevrelerin güvenini kazanmıştı. Bu arada Ekim 1876'nın başlarında hemen Kanun-i Esasi hazırlıklarına başlandı ve bu gaye ile ilgili Server Paşa başkanlığında aralarında asker, bürokrat, cemaatler ve ilmiyeden üyeler bulunan otuz kişiyi aşkın bir komisyon kuruldu. Çok kısa bir zamanda komisyon bir metin hazırladı ve 6 Aralık'ta bu metin hükümet tarafından tasdik edildi.

Osmanlı Dev-leti'nde ilk anayasa olarak kabul edilen ve Batıdaki benzerlerinden ilham alınarak hazırlanan bu metinde geleneksel hak ve hürriyetler genel olarak teminat altına alınmakla birlikte, Padişaha da geniş yetkiler tanınmaktaydı. Devletin resmî dini İslâm ve dili Türkçe idi. Padişah halife olarak İslâm dininin koruyucusu ve bütün Osmanlıların hükümdarı ve Padişahıdır, Meclis-i Umumi, mebusan ve Ayan meclislerinden oluşuyor, mebuslar halk tarafından Ayan ise Padişah tarafından seçiliyordu. Meclisin toplantıya çağrılması ve gerektiğinde yeni seçim yapılması şartıyla dağıtılması Padişahın haklarındandı. Bunun dışında kabinenin atanması ve azli Padişahın yetkisindeydi. Hükümetin Meclise karşı sorumluluğu ise tam net değildi. Bir de Sultan II. Abdulhamid'in ısran ile metne ilave edilen 113. madde vardı ki, buna göre Padişah hükümetin güvenliğini bozdukları soruşturmayla tesbit edilen kişileri memleket dışına sürgün edebilecekti. Kanun-i Esasfnin kabulünden iki hafta sonra Sultan II. Abdulhamid'in gözden düşürdüğü Sadrazam Rüştü Pasa istifa etmek dura-

16

munda kaldı. Onun yerine memleket içinde ve dışında tanınan ve itibarı olan Mithat Paşa Sadrazamlığa getirildi. (20 Aralık 1876)

Bu sırada İngiltere'nin girişimiyle İstanbul'da yapılması planlanan Tersane Konferansı toplanmıştı. Kanun-i Esasfnin bu konferansa katılan delegeler üzerinde müs-bet tesirler uyandıracağı beklentileriyle 23 Aralık'ta konferans toplantı halinde iken top sesleriyle Meşrutiyet ilan edildi. Osmanlı temsilcisi Hariciye Nazırı Saffet Paşa, top sesleriyle dikkat kesilen delegelere seslenerek artık Meşrutiyet ilan edildiğine göre talep edilen ıslahatlar kanun garantisi altındadır dolayısıyla görüşmeleri uzatmakta fayda yoktur dediyse de konferans buna itibar etmemiş ve toplantı devam etmiştir. Osmanlı heyeti de çaresiz konferanstan çekilme karan almıştır. Konferansta büyük oranda Rusya'nın teklifleri rağbet gördü ve karar Bâb-ı Âlî'ye bildirildi. Buna göre genel olarak, Bulgaristan Doğu ve Batı olarak iki vilayete ayrılacak, ve bunların valileri Hı-ristiyanlardan seçilecek, Sırbistan'da savaş öncesi durum korunacak, diğer vali tayinlerinde büyük devletlerin görüşü alınacak,. Bosna-Hersek ve Bulgaristan'da kurulacak yeni istinaf mahkemelerinde mahallî diller de kullanılabilecek, vergilerde yeni düzenlemeler yapılacak ve merkezî idarenin oram düşürülecek, yalnızca müslümanlar askerlik yapacak, şehirler ve kalelerin korunmasında ise hıris-tiyan askerler de nüfus oranına göre görev yapacaklar, Balkanlardaki Çerkez mülteciler Anadolu'ya gidecekler ve yerlerine de hıristiyanlar yerleştirilecekti. Ayrıca bu değişikliklerin gerçekleştirilmelerini sağlamak gayesiyle elinde askerî kuvveti bulunan bir karma komisyon kurulacaktı. Doğrudan Osmanlı Devleti'nin hükümranlık haklarına müdahale olan ve Balkan vilayetlerine önce özerklik verip

17

sonra da bağımsızlık yolunu açacak olan bu hükümler son derece tarafgir ve Osmanlı Deyleti'nce olduğu gibi kabul edilmeleri imkânsız isteklerdi.

Her ne kadar büyük devletlerin delegeleri Kanun-i Esasi ile ilgilenmemişler ve kararlarını hükümet'e iletmiş-lerse de, İstanbul'da özellikle gayri müslim cemaat üyeleri arasında bir coşku ve bayram havası esiyordu. Sadrazam Mithat Paşa kendisini adeta icranın başı olarak telakki ederek süratle kendi düşüncelerine uygun faaliyetlere başladı. Fakat bu arada bürokrasiden, saraydan ve özellikle Yeni Osmanlı aydınlarından Mithat Paşa'ya karşı bir muhalefet oluşmaya başladı. Sarayın ve bürokrasinin muhalefeti belli ölçüde Paşa'nın düşüncelerinden ve keyfî uygulamalarından kaynaklanırken, Yeni Osmanlılar ise onu Sultan II. Abdulhamid'e çabuk teslim olmakla, Pa-dişah'a sürgün etme yetkisini veren ünlü 113. maddeyi kabul etmekle ve memlekettdeki hürriyetçi gelişmeleri tek başına sahiplenmekle suçluyorlardı. Bu arada Sultan II. Abdulhamid ile Mithat Paşa arasında önceleri kişilik uyuşmazlığından kaynaklanan soğukluk, giderek gerginliğe ulaşmıştı. Sultan Tersane Konferansı'nın kararlarını hiç değerlendirmeden red ederek Devletin başına daha büyük gaileler açabilecek olarak gördüğü Mithat Paşa'ya bir muhtıra göndererek bunlardan Kanun-i

Esasî'ye uygun olanların kabul edilebileceğinin taraflara bildirilmesini istedi. Bu kararlara karşı direnilmesi kanatinde olan Mithat Paşa muhtırayı sadece şahsına hitap eden özel bir metin şeklinde telakki ederek Padişahın tekliflerini konferansa iletmemeyi tercih etti. Konferanstaki delegeler ise küçük bir takım düzenlemeler yapılabileceğini, fakat kararların bir bütün olduğunu ve eğer bir hafta içinde kabul edilmezse İstanbul'u terkedeceklerini bir ültimatomla bil-

ıâ

dinliler. Mithat Paşa durumu Meclis-i Umumi'ye götürdü. Meclis-i Umumi kararların kabul edilemeyeceği yönünde görüş belirtti. Meclis-i Umumi'nin, Padişaha takdim edilen mühürlü mazbatasında özetle "Avrupa'da dostumuz olan millet ve devletler arasında, devlet ve milletimizin devam ve istikran temennilerinin gerçekleşmesi, ancak bizim meşru Jmfclarınmn, şeref ve istiklalimizi kendi kendimize korumaya samimiyetle ve birlikte çalışmamıza ve o yolda birlik ve sebatımızı dünyaya göstermekliğimize bağlı olacağı; bunun aksine istiklal ve hukukumuzun yabancıların tahakkümü altında kalmasına razı olduğumuz takdirde, dünyanın nazarında zerre kadar itibarımız kalmayacağından, meşru haklarımızın korunması hususunda diretmekten başka kurtuluş yolu olmadığı; işin sonunun bazı tehlikelere yol açabileceği korkusuyla yapılan teklifleri kabul etmek, yok olmamızı çabuklaştırmaktan başka bir mana ile yorumlanamayacağı* gibi ifadeler yer alıyordu. (Mirat-ı Hakikat, 219)

Aynı şekilde basının desteğiyle halk ve medrese öğrencileri de Avrupa devletlerini protesto ettiler ve Konferansın isteklerini kabul etmektense savaşmaya hazır olunması gerektiği yolunda gösteriler yaptılar. Böylece Bâb-ı Âlî Avrupalı devletlerin ültimatomunu kabul etmedi ve delegeler 20 Ocak 187Tde İstanbul'dan ayrıldılar. Mithat Paşa Konferans kararlarının reddine dair kesin tutumuna rağmen, Kanun-i Esasî'nin öngördüğü reformların bir an önce uygulanmasıyla Balkanlarda durumun düzeltilebileceği ve Avrupa baskısının önüne geçilebileceği ümidini hâlâ yitirmemişti. Sultan Abdulhamit ise yaklaşan savaş tehlikesini sezip daha esnek davranıl-ması ve görüşmelerin müzakerelerle uzatılarak bu tehlikenin bertaraf edilmesi düşüncesindeydi. Ancak henüz hükümete ve meclise tam hakim olamadığı için işler ken-

di istediği gibi yürümüyordu. Artık Mithat Paşa ile iplerin kopma zamanının geldiğine inanarak onun gönderdiği ari-zalan imzalamayıp bekletmeye başladı. Bundan son derece etkiLnen Mithat Paşa Osmanlı geleneğinde pek örneği olmayan bir üslupla Sultan II. Abdulhamid'e gelişmelerden duyduğu rahatsızlığı belirtti ve Kanun-i Esasî'ye göre hem kendisinin hem de sultanın yetki ve sorumluluklarını hatırlatan bir mektup yazdı. Bu mektup, bardağı taşıran son damla oldu ve Mithat Paşa 5 Şubat 1877 de Sadaretten azledilerek Avrupa'ya sürgün edildi. Karar son derece hassas ve doğurabileceği sonuçlar itibariyle önemliydi. Bu karara karşı kuvvetli bir tepkinin oluşması halinde bunun bertaraf edilebilmesi, aynı zamanda Sultan II. Ab-dulhamid için kendi otoritesini kabul ettirebilme aşamasında çok önemli bir adım olacaktı. Beklenilenin aksine halktan ve aydınlardan çok fazla bir tepki gelmedi. Sultan II. Abdulhamid bununla ilgili olarak "Mithat Paşa sadaretinde milletin kendisini o kadar sevdiğine kani idi ki, azlettiğim anda büyük bir ihtilal çıkararak benim hal' ve belki idam edileceğimi saklamağa bile lüzum görmezdi. Halbuki ben onu Avrupa'ya uzaklaştırdığım zaman hiç kimse ağzını açmadığı gibi, bir çok vüzera ve vekil beni tebrik etmişler, şairler bana kaside, ona hicviyeler yazarak gazetelerde kitaplarda neşr yayımlamışlardı." (Koloğlu, 244)

Mithat Paşa'nın azlinden sonra Sultan II. Abdulhamid savaşın önlenebileceği ümidiyle 1 Mart 1877 de Sırbistan'la eski durumu koruyan bir antlaşmanın imzalanmasını kabul etti. Fakat artık savaş rüzgarları etrafı kaplamış; bir taraftan Rusya açıkça hazırlıklarına devam ederken,

diğer taraftan İstanbul'da savaş lehinde büyük bir kamuoyu belirmişti. Bu kamuoyunun oluşmasında bir kısım aydınlar ve basının öne çıkardığı İslamcı telakkilerin de bü-20
yük payı vardı. Zira aydınlar ve basın, Osmanlı Devleti-'nin güçlü ve Osmanlı Sultanının da bütün müslümanların halifesi olduğunu vurguluyor, haysiyetsiz yaşamaktansa savaşmanın gerektiği ifade ediliyor ve Rusya ile girişilecek bir savaşta yeryüzündeki bütün müslümanların cihad'a hazır beklediklerini ve gönüllülerin İstanbul'a gelmek için işaret bekledikleri yönünde haberler yayıyorlardı.

Bu arada Rusya, Tersane Konferansına katılan devletlerin Osmanlılara yaptınmlardan vazgeçebilecekleri ihtimalinden hareketle tek başına savaşmak durumunda kalmamak veya en azından böyle bir durumda diğer devletleri karşısına almamak için Londra'da bir toplantı düzenlenmesine öncülük etti. 31 Mart 1877'de ortaya çıkan Londra Protokolü Sırbistan ile banş yaparak Osmanlı Devleti'nin attığı adımı olumlu bulmakla beraber, ana hatlarıyla Tersane Konferansı kararlarında hâlâ ısrar ediyordu. Buna ilaveten Osmanlı ordusunun seferberliği iptal etmesi ve lüzumundan fazla asker silahlandırılmaması da istenmişti, ingiltere benzer şeylerin Rusya tarafından da taahhüt edilmesinde ısrar edince Rusya bunun için görüşmeler yapmak üzere bir Osmanlı elçisinin Petersburg'a gelmesini şart koştu. Ancak Bâb-ı Âlî kendi dışında oluştuğu gerekçesiyle Londra Protokolünü tenkid etti ve Balkanlarda istenen Karadağ lehine sınır değişikliğine itiraz ederek Rus ve Osmanlı ordularının aynı anda terhis edilmeleri gerektiğini belirtti. Bâb-ı Alî'ye göre Avrupalı devletler Kırım Savaşı sonrasında imzalanan Paris Antlaşması hükümlerine uymuyorlar ve ülkede ilan edilen Kanun-i Esasî vatandaşlar arasındaki eşitliği garanti ettiği halde hâlâ Hıristiyan unsurlar lehine ıslahat talepleriyle haksızlıkta ısrar ediyorlardı. Kaldı ki, yabancı elçi ve temsilcilerin Osmanlı Devleti'nin uygulamalarını kontrol etmele-
21
rini kabul etmek haysiyet kınaydu Bana ilaveten jfcsya Ordulanm terhis etmeden böyle bir şeye Osmanlı Devletinin razı olması ateşle oynamaktı. Londra Protokolünü red karan meclis tarafından da onaylandı ve ilgili devletlere bir nota ile bildirildi Artık savaş kapıdaydı.

Bu kritik günlerde bir yandan da Kanun-i Esasfye mutabık olarak seçimler yapıldı ve oluşan Meclis 20 Mart 1877'de çalışmalarına başladı. Saltan Abdulhamidmeclisi açış nutkunda duyduğu memnuniyeti belirterek devlet idaresinin adalet üzerine kurulu olduğunu ve asırlardır Osmanlıların tebaası arasında bu hususa riayet ettiğini vurguladı. 8u ay»m««ia meşrutî idareye hakikaten inaıan ve memleket için faydasını kabullenen bir görünümde olan Sultan İL Abdulhamid devamla "Memleket k«.nnnl»-nnın imnımım reyine dayanmasını lüzumlu gördüm. Ve Kanun-i £sasfyi ilan ettim. Kanun-i Esasryî kurmaktan maksadımız ahaliyi yalnız idareyeJştirak ettirmekten ibaret değildir. Aynı 7-a"ianria memleketimizin idaresinin ıslahına, kötülüklerin ve istibdat idaresinin yok edilmesine de bu naıliin tek âmil olacağına inanıyorum. Kanun-i Esasi, esas ve asli faydalarından başka, kavimler arasında birlik ve kardeşlik esasını hazırlayacak ve b»1fc«. refah ve edep dahi sağlayacaktır" demiştir. (Karal, 233). Üye sayısı altmış dokuzu müslüman ve kırk altısı gayri müslim olan . toplam 141 (Ayan 26 ve mebus 115) kişiden müteşekkil meclisin çalışmalarının ilk devresi 28 Haziran 187Tye kadar sürdü ve filmar» kararlar arasında Tersane ve Londra Konferansı kararlarının reddedilmesi de vardı. Aynı şekilde meclis basınla ilgili bazı hükümet tekliflerini de tartışarak bunların değiştirilmesini temin etmişti. Çalışmalarda çok büyük bir coşku görülüyordu. Özellikle Rusya'nın Savaş ilanı 25 Nisan'da meclise getirildiği y-«.*n«.f» heyecan 22
_£..'_
I
I
doruğa çıkmış ve üyeler çok büyük bir çoğunlukla Rusya'ya karşı savaşla cevap verilmesi kararını almışlardı.

Savaşa giden yolda Sultan II. Abdulhamid'in pek fazla bir sorumluluğu olmadığı ortadadır. Henüz yeni tahta çıkmış olması sebebiyle gelişmeleri —hele Kanun-i Esasî'nin ilan edildiği şartlarda— hemen kontrolü altına alabilmesi ve esasen pek taraftar olmadığı savaşı önleyebilmesi mümkün olmamıştı. Sultan II. Abdulhamid bu savaşa girişmenin pek hayırhah olmayacağını çok önceden görüyor fakat kaçınılmaz olarak memleketin savaşa doğru gittiğini de izliyordu. Bu vetirede bir taraftan hükümetin yek vücud olamamasının diğer taraftan da İngiltere'nin uyguladığı politikanın Osmanlı Devleti aleyhine geliştiğini çok sonralan belirtecek ve bu yüzden de İngiltere'ye artık hiç güvenmeyecekti. Hatta Sultan II. Abdulhamid İngilizleri açıkça iki yüzlülükle suçlayacaktı. Sultan II. Abdulhamid'i böylesine etkileyen gelişmeleri şu şekilde özetlemek mümkündür. Tersane Konferansına İngiltere adına birinci delege olarak Lord Salisbury ve ikinci delege olarak İstanbul Büyükelçisi Henry Eliot katılmışlardı. Lord Salisbury İngiltere'nin bundan önceki yıllarda Osmanlı Devleti'ni desteklemesini büyük bir hata olarak değerlendiriyor ve artık bu siyasetten vazgeçilmesini savunuyordu. Bu yüzden Tersane Konferansında sert bir tavır takınmış ve Osmanlı Devleti için ağır şartlar isteyenler safında yer almıştır. Buna mukabil Eliot ise İngiliz hükümetinin tavrının farklı olduğu imâlanyla farklı bir yaklaşım sergilemiş ve Osman-hlan Konferans kararlarını reddetmeye teşvik etmiştir. Bâb-ı Âlî bu iki yaklaşımdan birincisinin bir taktik gereği olduğu zehabıyla İngiltere desteğinin hâlâ devanı ettiği kanaatine vararak kararlarında daha cesur davranmıştır. İngiltere'nin Londra protokolüne imza koyarken de çekim-

¦«i,

ser davranması Bâb-ı Âlî'nin bu kanaatini kuvvetlendirmiş ve Rusya ile savaş çıksa bile İngiltere'nin kendilerini destekleyeceğini ummuştur. Hatta yalnız devlet ricali değil aycLular ve basın bile aynı kanaatleri paylaşmış ve muhtemelen Eliot'tan alınan güvenle fütursuz tavırlar sergilemişlerdir. Bu beklentinin bunalım dönemi boyunca çok etkili olduğu anlaşılmaktadır. Sultan II. Abdulhamid daha sonra bu günleri hatırlarken, İngilizlerin devamlı kendilerini teşvik ettiğini Rusların durumunun korkulacak boyutlarda olmadığını kendilerine defeatle ilettiklerini, şayet bir savaş çıksa bile Osmanlı ordularının daha iyi şartlarda bulunduklarını, buna rağmen eğer Rusların galip gelme ihtimali sözkonusu olursa İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne askerî yardım bile yapabileceğini ifade ettiklerini söyleyecektir. İngiliz devlet adamları arasında Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin desteklenmesini savunan çok sayıda kişi olduğu bir gerçekti. Eliot ve daha sonra onun yerine İstanbul'a büyükelçi olarak gelen Henry Layard gibi diplomatlar kesinlikle bu görüşte idiler. Ancak bu kişilerin şahsi görüşlerinin devlet görüşünü yansıtıp yansıtmadığını tesbit etmek ve diplomatik manevraların arkasında yatan gerçek niyetleri anlayabilmek, ilgili devletlerin bilgi ve becerisinde olması gereken hususlardır. Şurası bir gerçek ki, Bâb-ı Alî Balkan bunalımında ve Doksanüç Harbi sırasında İngiltere'nin hesaplarını anlamakta yanılmıştır ve bu yanılgı çok pahalıya mal olmuştur. Nitekim Doksanüç Harbi başlayıp da Rus ordularının hızla ilerlemeleri gerçeği ortaya çıkınca Bâb-ı Âlî İngilizlere müteaddit defalar taahhütlerini hatırlatmış, fakat bir sonuç alamamıştır.

Rusya savaş ilan ettiği zaman Osmanlı ordularının savaş taraftan komutanların ifade ettiği kadar savaşa hazır

olmadığını ve savaş için gerekli plan ve taktiklerin tam olmadığını Sultan Abdulhamid anlamakta gecikmeyecekti. Ruslara karşı Kafkas müslüman milletlerinin ayaklandı-nlması bir strateji olarak teklif edildiği zaman Sultan II. Abdulhamid bu konuda iyi düşünülmesini istemiş ve eğer bü milletler hazırlıklı değillerse Ruslar karşısında telef olmalarından Allah katında mesul oluruz diyerek dikkatli olunmasını istemişti. Savaşın başlangıcında halka ve ordulara moral olur inancıyla bizzat cepheye gitme arzusu ise, İstanbul'u terketmenin, Sultan Murad taraftarlarının taht arzusunu kamçılayacağı telakkileriyle bir kısım devlet ricali

tarafından engellendi. Engelleme bir yana bu tür yaklaşımlar Padişahın taht değişiklikleriyle ilgili vehimlerini de iyice tahrik etmiş ve onu nihai noktada belki de dönemin özel şartlarının gerektirdiğinin aksine Yıldız sarayına kapanmaya ve etrafına setler çekmeye sevketmiştir. Bu sırada bütün şiddetiyle devam etmekte olan savaşta Osmanlı ordularının silah ve mühimmat bakımından iyi durumda olmalarına rağmen, komuta kalitesi itibariyle yetersiz oldukları acı bir şekilde ortaya çıktı. Doğuda ve batıda Gazi Osman Paşa ile Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın mevzi başarılan genel gidişatı değiştirmemiş, Rus orduları İstanbul ve Erzurum önlerine kadar gelmişlerdi. Harp tarihi uz-manlan bu kötü gidişatta, genel karargah ile cephe komutanları arasındaki irtibat kopukluğunun âmil sebepler arasında bulunduğunu ve cephe şartlan bilinmeden İstanbul'daki Meclis-i Askerî'nin bir takım kararlar alarak bunlarda diretmesinin yanlış olduğunu söylerler. Sultan II. Ab-dulhamid'in isteğiyle kurulan Meclis-i Askerî'nin bu tür müdahalelerinin başta Çerkez Rauf Paşa olmak üzere bazı müşavirlerin ısrarlı telkinlerinin sonucu olduğu bilinmektedir. Böylesine hayati anlarda dahi bir kısım Paşaların
25
Padişah'a kendi görüşlerini kabul ettirebilmek içiıi onun hal* ile ilgili zaaflarından faydalanmak istemeleri Sultan II. Abdulhamid'de hal* endişesinin bir fîkr-i sabit haline geldiğinin veya getirildiğinin göstergeleridirler. Bir örnek vermek gerekirse, savaş sırasında Balkanlarda ilerleyen Ruslara karşı geniş cephelerde savunma yapmak yerine orduları dar geçitlerde teksif etmenin Osmanlılar için daha uygun olacağı herkesçe öne sürülmüşken ve bu gaye için en uygun mevzinin Süleyman Paşa komutasındaki orduların Edime-Çatalca hattında savunma yapmaları teklif edilmişken, Çerkez Rauf Paşa, Süleyman Paşa'nın Sultan Ab-dulaziz'in haFinde etkin olduğunu ifade etmiş ve onun ordularıyla beraber İstanbul'a yakın bir yerde toplanmasının II. Abdulhamid'in tahtı için tehlikeli olabileceği ihtimalini ileri sürerek Padişahı tahrik etmiştir. Böylece Süleyman Paşa daha batıda 300 kilometrelik bir sahayı savunmak sorunda kalmış ve nihayet Osmanlı orduları bu kadar geniş alanda tutunamamışlardır.
Doksanüç Harbi sırasında Rus orduları İstanbul kapılarına kadar dayanınca bir aralık Padişah'ın Bursa'ya gitmesi gündeme gelmiş hatta bunun için hazırlıklar bile yapılmıştı. Ancak İngiliz Büyükelçisi Layard bunun İstanbul'u Ruslar'a teslim etmek mânasına geleceğini söyleyerek Padişah'ı İstanbul'dan ayrılmamaya ikna etti. Bu sırada diğer Balkan eyaletleri de Rusya safında fiilen savaşa katılmak durumunda idiler. Öte yandan Balkanlarda kaybedilen topraklarda yaşayan müslümanlara karşı uygulanan zulümler neticesi İstanbul'a doğru büyük bir muhacir akını başlamıştı. Bunun üzerine Bâb-ı Âlî devletin tamamen mahvolmasını önlemek için Osmanlıların toprak bütünlüğüne Kırım Savaşı sonrasındaki Paris Antlaşmasıyla garantör olan İngiltere ve Fransa gibi devletlere müra-
26
I
1
caat,ederek banş içia^ırag^k yapmaların*i^tedi, fakat bir netice alamadı. Daha sonra Sultan İL Abdulhamid bizzat Rus Çarına telgraf çekerek savaşı durdurmak istedi. Çar'ın cevabı banş taleplerinin Rus Ordusunun Başkomutanı, Grandük Nikola ile görüşülmesi şeklinde oldu. Bâb-ı Âlî bunun üzerine Nikola üe irtibata geçti, fakat şart koşulan istekler son derece ağır, ve Balkanlardaki Osmanlı varlığını hemen hemen tamamen yok etmeye matuftu. İstanbul'da olağanüstü toplanan meşveret meclisi büyük bir şaşkınlık ve telaş içerisinde çaresiz Rus tekliflerini kabul etti ve 31 Ocak 1878'de Edirne Mütarekesi imzalandı.
Bu sırada istanbul'da ikinci meclîs çalışmalarına başlanmıştı. Meclisin açılışı (13 Aralık 1877) Osmanlı Ordularının neredeyse tamamen dağıldığı ve Rusların Edirne'ye dayandığı olağanüstü şartlara rastgeldiği için teşrii bütün meseleler ikinci plana atılmış sadece savaşla ilgili hususlar tartışılmaya başlanmıştı. Mebuslar özellikle savaşın sevk ve idaresi hakkında çok şiddetli tenkidlerde bulunuyorlar, bu kötü gidişattan resmen hükümeti sorumlu tutuyorlar

ve hatta zaman zaman Padişah'ı bile hedef alıyorlardı. Bu durum Padişah'ı oldukça rahatsız ediyordu, istanbul Mebusu Astarcılar Kethüdası Ahmed Efendi'nin Meşveret Meclisindeki tenkidleri ise Padişah'a cidden çok ağır gelmişti. Ahmet Efendi, bu meclisin toplanılmasında geç kalındığından bahisle "Huzuru Şahanede böyle meclis akdiyle işlerimize çare düşünülmesi vaktinde gerekti Harpte durumumuzun güzel zamanlan geçirildi İş bu dereceye geldikten sonra ne denir? Meclis-i Mebusan dahli bulunmadığı bir durumun sorumluluğunu kabul etmemektedir.. Zaten Meclisin görüşleri biç dikkate alınmadı. Kararlarından hiç biri tatbik edilmedi. Tekrar ediyorum Meclis-i Mebusan bugünkü felaketleri doğuran sebeplerden bir sorumluluk kabul etme-
27
mektedir* deyince, Padişah "Devlet ve milletin hakkını ihlal etmediğini, Devletin çöküşünden en çok kendisinin zarar gördüğünü ve göreceğini belirterek, Sait Paşa'ya cevap vermesini işaret etti. Sait Paşa'nın savaşa nasıl girildiği ve nasıl cereyan ettiği hususlarındaki izahatına rağmen Ahmet Efendi görüşlerinde ısrar edince Sultan II. Abdulha-mid ayağa kalkarak "Bu Meclisi ben topladım. Şu Efendi evvela bunu bilmiyor. Ve şimdi eğer Rusların sevkedecekle-ri fırkanın İstanbul'a girmesi şu mecliste kabul olunmaz ise benim yapacağım bir vazife kalmıştır. O da içinizde bana kimler uyar ve tebaamdan arkama kimler düşerse onları alıp ölünceye kadar cenk etmektir. Ve eğer benimle hiç kimse gelmezse din ve milletime sadakatle can vermiş olduğumu ispat için yalnızca Rus karargahı karşısına gidip ve komutanına kendimi bildirip evvela bir tabanca ile onu öldürmek ve sonra nefsime olunacak hucüma karşı tutup ve ayaklar altında kalıp ölmektir. İşte ben bu fedakarlıklara hazırım. Fakat bu adamın haddini bilmeyerek şu mecliste hükümdarınıza karşı ettiği cüret üzerine tedibini yine meclisinizden beklerim. Zira bir takım garazkarlar bu makule efkar ve hareket ile şu vakitte maslahat-ı Devleti işkal etmeye çalışıyorlar. Ben her türlü müsadatı adliyeye nail olduğum halde artık Sultan Mahmud'un yoluna gitmeye mecbur olacağım" diyerek tepkisini dile getirdi. Bundan çok kısa bir süre sonra da Kanun-i Esasî'nin kendisine verdiği yetkiyi gerekçe göstererek meclisi süresiz olarak tatil etti (13 Şubat 1878).

Padişah'ın büyük bir can sıkıntısıyla terkettiği bu toplantıdan sonra İstanbul'un da elden gitmesi korkusuyla Rus isteklerine boyun eğilmiş ve bir miktar Rus askerinin İstanbul'a gelmesi kabul edilmişti. Fakat tam bu devrede Osmanlı mülkünü tek başına Rusya'ya kaptırmaktan en-
28
dişelehen İngiltere işe karıştı ve donanmasını Marmara Denizi'ne gönderdi. Bunun üzerine Rusya askerlerim İstanbul'a göndermekten çekindi ve kuvvetlerini Çekmece-'de durdurdu. Daha sonra imzalanan Yeşilköy Antlaşmasıyla savaş tamamen sona erdi. Yeşilköy Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya muazzam bir savaş tazminatı ödemeyi kabullenmesinin yanı sıra artık Romanya, Sırbistan, ve Karadağ Osmanlı hakimiyetinden tamamen çıkmış, Bulgaristan sözde Osmanlı idaresinde kalmış olmakla birlikte fiilen Rus kontrolüne bırakılmış, keza Bos-na-Hersek idaresinde Avusturya ve Rusya etkileri kabul edilmiş ve nihayet doğuda Kars Ardahan, Batum ve Doğubeyazıt Rusya'ya terkedilmişti. Ancak Rusya'nın Bu kazançları bölgedeki çıkar hesapları yüzünden başta İngiltere ve Avusturya olmak üzere Avrupa devletlerini telaşa düşürdü ve duruma müdahale ederek Rusya'yı, Yeşilköy antlaşmasını Avrupa'da barış ve istikran tehdit etmeyecek bir şekilde yeniden gözden geçirmeye davet ettiler. Tek basma bütün Avrupa'ya karşı direnmeyi göze alamayan Rusya çaresiz boyun eğdi. Avrupalı devletlerin kaygısının Rusya'ya karşı Osmanlı kayıplarını kısıtlamak olmadığı aksine pastadan kendilerinin de pay almak olduğu açıktı. Nitekim bu aşamada toplanacak yeni Kongrede (Berlin Kongresi) Rus tehditlerine karşı İngilizlerin Osmanlıyı müdafaa etmeye mukabil Kıbrıs'ı istemeleri, Avusturya'nın da aynı gerekçeyle Bosna-Hersek'i istemesi bunu göstermektedir. Bâb-ı Âlî Avusturya'nın isteklerine boyun eğmemekle birlikte İngilizler'in zaman zaman tehditkara-ne ısrarları karşısında şeklen

kira olmak üzere Kıbrıs'ı İngilizlere vermeyi kabul etmek zorunda kaldı (4 Haziran 1878). Fakat Berlin Kongresi'nde İngilizler'in tavrı karşısında yine hayal kırıklığına uğrayacaklardı.
29
13 Haziran 1878'den 7 Temmuz 1878'e kadar süren Berlin Kongresi neticesinde Osmanlı Devleti'nin kayıplarının telafisinden çok Rusya'nın daha önce elde ettiği kazançların sınırlandırılması yoluna gidilmiştir. Büyük devletler kendi aralarındaki pazarlıklar paralelinde Paris Antlaşmasının Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma prensibini bir tarafa bırakmışlar, artık paylaşma imkânlarını arar olmuşlardı. Nitekim Berlin Kongresi'yle Makedonya dışında Balkanların hemen hemen tamamen elden çıkması, Rusya'nın doğuda Kars, Ardahan ve Batum'u alması, İngiltere'nin Kıbrıs'a yerleşmesinin yanında, daha sonra Yunanistan'ın Tesalya'yı (2 Temmuz 1881) ve Fransa'nın Tunus'u (12 Mayıs 1881) işgal etmeleri de bu pazarlıkların birer neticeleridir. Yine eskisinden farklı olarak Berlin Kongresi'yle Osmanlı Devleti hıristiyanlarla mukim eyaletlerinde Avrupalı devletlerin nezaretinde ıslahat yapmayı taahhüt ederek, bir bakıma iç işlerine müdahaleyi de resmen kabullenmek zorunda kalmıştır.
Sultan II. Abdulhamid Berlin Kongresi'nden sonra Devletin toparlanabilmesi için rahat bir nefes alabilmeyi umuyordu. Zira tahta çıktığından o ana kadar özellikle haricî siyasetle ilgili olarak mütemadiyen ortaya çıkan meseleler arasında sıkışıp kalınmıştı. Artık fırtına sona ermiş, Osmanlı Devleti kaybedilmiş bir savaşın yol açtığı sıkıntılarla başbaşa kalmış, başta mülteciler meselesi olmak üzere bozulan maliye dağılan idari düzen ve sarsılan güvenin yeniden toparlanması için çalışmalara başlanmıştı. Sultan II. Abdulhamid kendisini çok zor şartların beklediğini fakat elindeki imkanların yetersiz olduğunu artık anlamıştı. Herşeyden önce Devletin başka felaketlere artık tahammül edemeyeceği tesbitiyle İmparatorluğu daha fazla parçalanmadan mevcut haliyle koruyabilmenin çarelerini
30
araştırırken, diğer taraftan da bir an önce ülkedeki iktisadi sosyal ve idari istikrarı tekrar tesis etmek zaruretinin üzerinde duruyordu. Artık yavaş yavaş Devletin kontrolünü eline alıyordu. Zaten savaşın en kritik günlerinde mebusların tavırlarından dolayı Kanun-i Esasî'nin kendisine verdiği yetkileri gerekçe göstererek meclisi süresiz tatil etmişti. Sultan II. Abdulhamid'e göre belki Kanun-i Esasî değil ama meclis kendisinden beklenen yararları sağlayamamış, aksine en önemli zamanlarda istikrarı ve birliği bozucu tavırlar sergilemiştir. Bu haliyle açık bulunması memleket için faydadan ziyade zararı mucipti. Bütün bunlara tuz biber olmak üzere Sultanın şahsına yönelik ve ¦ onu tahttan indirmeye matuf iki girişimin ortaya çıkması, Sultan II. Abdulhamid'in canım fena halde sıkmış, zaten her an teyakkuz halinde bulunan ruh halini iyice tahrik etmiş ve bilinen vehimlerini ziyadesiyle arttırmıştır. Bunlardan ilki ünlü Ali Suavi olayıdır.
Ali Suavi, Yeni Osmanlılarla birlikte yıllarca Avrupa'da Bâb-ı Âlî'ye muhalefet ettikten sonra Sultan II. Abdulhamid'in tahta geçmesinin akabinde memlekete dönmüş ve Padişahın güvenini kazanarak Mekteb-i Sultani'ye (Galatasaray Iisesi'ne) müdür olmuştu. İngilizlerle yakın irtibatından söz edilen Ali Suavi, ne var ki bir müddet sonra yine İngilizle'rin baskısıyla görevinden azledildi. Bu sırada Yeşilköy Antlaşması imzalanmıştı. Bu hassas günlerde bir de mason localarının artık iyileştiği gerekçeleriyle Sultan Murad'ı tekrar tahta geçirmek istedikleri söylentileri dolaşmaktaydı. Ali Suavi Rusya'ya karşı direnilmesi ve Yeşilköy Antlaşması şartlarına muhalefet edilmesi hususunda Sultan II. Abdulhamid'i ikna edemediği gerekçeleriyle daha önceden irtibatta bulunduğu birkaç yüz Rumeli göçmeni peşine takarak ve Sultan Murad'ın bulunduğu Çırağan
31
Sarayı'na baskın düzenleyerek 6n«t saraydan çıkartıp tekrar tahta oturtmak istemiştir. Ancak bu sırada saray mu-hafızlanyla çıkan çatışmada başına vurulan bir sopayla ölünce bu hareket kısa sürede akamete uğramıştır. İkinci girişim ise Temmuz 1878 de yine masonların organize ettiği aynı gayeye yönelik bir hazırlıktı. Bir Rum olan Kleanti Skalyeri ile Âli Şefkati ve Aziz

Bey adlı kişilerin elebaşı olduğu bu hazırlık, bir ihbar neticasinde ortaya çıkmış ve bertaraf edilmiştir. Bu hareketlerin diğer kesimlerden destek görüp görmediği, İngilizlerin veya mason localarının bu işlerle ne derecelerde irtibatlarının olduğu tam olarak belli olmamakla birlikte sonuç itibariyle Sultan II. Abdul-hamid'in idare tarzında etkili olduğu açıktır.

Bu gerçekler karşısında, fazlaca mübalağalı da olsa, Sultan II. Abdulhamid'in taht değişikliği vehimlerinde kısmen haklılık payı olduğu ortadadır. Zira kendisinden önce yaşanmış iki hal' hadisesinin izlerinin tazeliğinin yanı sıra, bir taraftan kötü giden bir savaşın ortasında bir kısım asker, bürokrat ve mebusların sorumluluğu kendi üzerlerinden atmak için padişahı suçlamaya çalışmaları peşinde tabii olarak sorumlunun değiştirilmesi fikrini gündeme getirecekti. Kaldı ki, bu yolda Padişaha bir çok ihbarların yapıldığı da bir gerçekti. Buna ilaveten sadrazam Hamdi Paşa'nın düşmamn İstanbul'a dayandığı bir zamanda Sultanın Yıldız Sarayı'nda uzlette bulunmayıp Dolmabahçe Sarayı'nda halkıyla birlikte yaşamasının gerekliliğinden bahsetmesi ondaki korkulan tekrar canlandırmış ve Dolmabahçe Sarayı'na inmesi tavsiyelerini hal'i-ni çabuklaştırma gayretlerinin bir parçası olarak telakki etmesine yol açmıştır. Son olarak ortaya çıkartılan ve yukarıda bahsedilen iki girişim bütün bu endişeleri doğrular mahiyette olmuştur. Birbirleriyle doğrudan irtibatta gö-

I

rünmeseler bile çok kısa aralıklarla cereyan eden bu gelişmelerin zaten tabiaten vehimli olan ve "şüphe basiretin temel şartıdır" inancını taşıyan bir insanı bu derece etkilemesi belli ölçüde makul sayılmalıdır.

Berlin Kongresi'nin akabinde ortalık biraz durulunca Sultan II. Abdulhamid kendisini bekleyen ülke meselelerine daha yakından eğilip kadrolarını daha iyi tanıma fırsatı elde etti. Bu sırada onun idare tarzını etkileyen bir başka kanaate de ulaştı. Ona göre Bâb-ı Âlî'deki mevcut kadroların ve devlet adamlarının bir kısmı ülkenin o an içinde bulunduğu hassas durum meselelerinin gerektirdiği kapasite ve fedakârlıkta değillerdi. Öyle ki zaman zaman x bizzat Devletin bakanlarından bazıları aralarındaki çıkar ilişkilerini veya çatışmalarını daha çok önemseyip memleket menfaatlerini ikinci planda değerlendirme durumunda bile olmuşlardır. Keza bazı devlet adamlarının Avrupalı büyükelçilerle aşırı yakınlık içerisinde olmaları ve bazen adeta onlar adına faaliyet gösteriyormuş gibi davranmaları Sultan II. Abdulhamid'e göre kabullenilmesi güç fakat, aşikâr olan hususlardı. Bu çerçevede istikrarlı bir yönetim için mutlaka gerekli olan idari kadrolara karşı duyduğu güvensizlik Sultan II. Abdulhamid'in bir başka çıkmazı olmuştur. Etrafında güvenebileceği çok az kimsenin olduğunu zannetmek onu hem ketum olmaya hem de her işi bizzat kontrol etmeye sevketmiştir. Buradan hareketle ifade edilebilir ki, Sultan II. Abdulhamid'in saltanatı sırasında devlet adamları arasında sık sık değişiklikler yapmasında bu noktanın da etkisi vardır. Aksi takdirde güvenebileceği, bilgisini takdir ettiği ve tarzlarının uyuştuğu kimseler bulduğu zaman tereddütsüz onları göreve çağırmış ve mesela Tunuslu Hayreddin Paşa örneğinde olduğu gibi ısrarla vazifede kalmasını istemiştir. Aynı şekilde Sait Paşa'nın

03

r

o- o»< o- s. 3. g?

5" S.

« -eti &|f|

o* p

o. S 5" o* 2-

J liri*

H g1 B* P o w..

M O

Mahmud Celaleddin Paşa gibi kimseler de tabiaüyjajbun-lar arasında idi. Mithat Paşa durumdan ilk haberdar olduğunda Fransız Konsolosluğuna sığınmış, fakat daha sonra Fransızlar Paşa'yı hükümete teslim etmişti. Yıldız Mahkemesinde yargılanan Mithat Paşa, Damat Mahmud Celaleddin Paşa ile birlikte suçlu bulundu ve idama mahkum oldu. Ancak Sultan Abdulhamid tarafından cezalan müeb-bed hapse çevrildi. Daha sonra Taife sürgün, edilip orada hapishaneye konuldular. Aynı şekilde Sultan Abdulaziz'in hal' fetvasını yazan Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi her ne kadar aynı suçtan yargılanmadıysa da, Yıldız Mahkemesinin akabinde diğerleriyle birlikte Taifte hapsedilmişti. Fakat bir müddet sonra Mithat ve Mahmud Celaleddin Paşalar hapishane görevlileri tarafından boğularak öldürüldüler. Bu hadise başlangıcı, gelişmesi ve sonucu itibariyle Sultan II. Abdulhamid dönemiyle ilgili olarak hâlâ tartışılmakta olan bir hadisedir. Konu üzerinde araştırma yapan tarihçilerden bazıları Mithat Paşa'nın öldürülmesinin Abdulhamid'in bilgisi dahilinde olduğunu iddia ederken, diğer bir kısmı da eğer Sultan II. Abdulhamid'in böyle bir niyeti olsaydı mahkemenin verdiği idam cezalarını değiştirmez ve aynen onaylardı, demektedirler. ¦ Sultan II. Abdulhamid böylece etrafını rahatlatıp hareket kabiliyetini arttırdıktan ve hakimiyetini güçlendirdikten sonra içte istikran sağlamak, dışta müdahaleleri önleyip itibarı arttırmak ve Devletin maliyesini düzene koymak için bir dizi tedbirlere başvurdu. Islahat fermanından beri Devletin sırtında ağır bir kanbur olan dış borçlar aynı zamanda büyük devletler tarafından mütemadiyen bir baskı unsuru olarak kullanılmaktaydı. Öncelikle bundan kurtulmak gayesiyle 1881'de Avrupalı alacaklılarla Muharrem Kararnamesi adı verilen bir antlaş-

-

ma imzalandı ve borçların tasviyesi için alacaklı devletlere Düyunu Umumiye (Borçlar Komisyonu) kurmalan izni verildi. Devletin resmî gelirlerinin bir kısmı borçların ödenmesine ayrıldığı gibi aynı gaye ile bazı yer üstü ve yer altı kaynaklanılın işletilmeleri de yabancı şirketlere ve bankalara yerildi. Zaman içerisinde çok geniş imtiyazlar elde eden Düyunu Umumiye konumu, etkisi ve devlet içindeki ağırlığı ile bazen Devletin maliyesinin de önüne geçmiştir. Bütün bunlara mukabil borçların temizlenmesinde çok ciddi adımlar atılmış, tamamen ödenemese bile belli bir hafifleme sağlanabilmişti. Bu bakımdan Sultan II. Abdulhamid döneminde ekonomik kriz anları, kuraklık ve bazı iktisadi yatırımlar gibi bir kısım zorunlu haller dışında mümkün mertebe borçlanmaya gidilmemiş tasarrufa önem verilmeye çalışılmıştır. Sultan II. Abdulhamid zaten tabiaten seleflerinin aksine mali hususlarda dikkatli bir yapıya sahip olduğu ve israftan hoşlanmadığı için tasarruf girişimlerinde belli ölçüde basan sağlanabilmiştir. Bununla birlikte mali sıkıntı daima kendisini hissettirmiş özellikle çalışanların maaşlarının zamanında ve tam olarak ödenmesinde zaman zaman güçlüklerle karşılaşıldığı olmuştur.

Sultan II. Abdulhamid dönemi dış siyasetinin kendinden önceki ve sonraki dönemlerle kıyaslandığı zaman daha istikrarlı ve daha başarılı olduğu görülmektedir. Dok-sanüç Harbi akabinde Devletin kendisini toparlayabilme-si ve içte öngörülen hamlelerin yerine getirebilmesi için acil ve uzun süreli bir barışa mutlak ihtiyaç olduğuna hükmeden Abdulhamid bu gayesini gerçekleştirebilmek için bir taraftan tarafsızlık anlayışıyla büyük devletler arasındaki rekabet ve çıkar çatışmalarından faydalanmaya, diğer taraftan da yabancı devletlerle ortaya çıkan meselele-

ri mümkün olduğunca sulh yolu ile halletmeye gayret ederek istediğini elde etmeye çalışmıştır. Zaman zaman korkaklık ve pasiflik iddialarına muhatap olacak derecede bu siyasetinde ısrarlı olan Abdulhamid'in son tahlilde bir çok konuda isabet payı bulunduğu ortaya çıkacaktır. Berlin Kongresi akabinde Paris Antlaşması kararlarının geçerliliğini kaybetmesiyle Osmanh Devleti'nin önünde ya bir devletle müttefik olarak devam etmesi ya da

tarafsızlık siyaseti gütmesi gibi iki seçenek kalmıştı. Birinci tercihte yaşanmış tecrübelerin ittifak taahhütlerine ne kadar güvenilebileceğini açıkça ortaya koyması bir tarafa eşit şartlar ve güçlerde gerçekleşmeyen bir ittifakın bir bakıma güçlü bir müttefikin himayesi ve güdümüne girmek demek olacağı açıktı. Böyle bir durumun kabul edilmesi mümkün olmadığı gibi Osmanh Devleti'nin böyle bir arayışı da söz konusu değildi Kaldı ki, dönemin siyasi şartlan ve gerçekleri devletlerin birbirleriyle ittifaka gitmelerinden ziyade müstakil olarak güçlerini devam ettirmelerini gerektiriyordu. Dolayısıyla bu dönemde teamül ancak belli konularda bazı devletlerin birbirlerine yakınlaşması şeklindeydi. Sultan II. Abdulhamid'in tarafsızlığı ise şartlar gerektirdiği zaman yakınlaşma manevralarını kabul edebilen (mesela Almanya ile) bir anlayışta zorunlu bir tercih değil, Avrupalı devletlere duyulan güvensizliğin ışığında bilinçli bir tercihtir. Gaye birinci planda mümkün olduğunca savaşlardan uzakta kalmak, sonra da eldeki mevcut topraklan muhafaza edebilmektir. Bu çerçevede 1880lerden itibaren başka devletlerin iştahını kabartan Kuzey Afrika, Ortadoğu ve Balkanlardaki Osmanh topraklarına özel hassasiyetle pğilmig, buralan en azından hukuken Osmanh sınırlan içerisinde tutabilmek için gayret sarfetmiş-tir. Özellikle Tunus ve Mısır konusunda Fransa ve İngilte-

re'ye olan tutumu bu anlayışa örnek olarak gösterilebilir. Fransa daha Berlin Kongresi'nde Avrupalı devletlerden Tunus tavizini almış ve işgal için uygun vesile kollamaya başlamıştı. İtalyanlar da benzer emeller taşıyınca Fransa çok beklemedi ve bir sınır ihtilafını bahane ederek Nisan 1881'de Tunus'u istila etti ve Tunus Be/ine baskı yaparak bir himaye antlaşması imzalattı. Osmanlı Devleti bu fiilî durumu hiçbir zaman kabullenmedi ve Tunus'u kendi vilayeti olarak saymaya devam etti. Ancak bundan sonra ortaya çıkan daha büyük keyfiyetli Mısır meselesi Bâb-ı Âlî'yi Tunus meselesiyle fiilen ilgilenmekten alıkoymuştur. İngiltere'nin Mısır üzerindeki emelleri çok eskiye dayanmakla birlikte daha önce şartlar bir türlü olgunlaşmamış ve Hindistan yolu üzerinde stratejik önemi çok olan bu topraklara hakim olamamıştı. En son Doksanüç Harbi sonrasında da bir ara Kıbrıs yerine Mısır'a yerleşmeyi düşünmüş fakat diğer devletlerin buna razı olmayacağı te-lakkisiyle bundan vazgeçmişti. Bu sırada Mısır'da Hidiv İsmail Paşa'nın plansız ve müsrif yönetimi neticesi maliye iflas etmiş büyük borçların altına girilmişti. İngiltere ve Fransa bu borçların tasfiyesi için Mısır'da bir komisyon kurmuşlar fakat komisyonun çalışmaları ve tedbirleri yerli halk üzerinde tepki uyandırmıştı. Bu tepkilerden çekinen İsmail Paşa hem komisyonun çalışmalarını kısıtladı hem de daha önce hükümete dahil ettiği Fransız ve İngiliz bakanları azletti. Bunun üzerine İngiltere ve Fransa, İsmail Paşa'nın hidivlikten ayrılması için baskı yaptılar. İsmail Paşa'nın diretmesine rağmen Bâb-ı Âlî de bu görüşe katılınca İsmail Paşa'nın yerine oğlu Tevfik Paşa hidiv oldu. Sultan II. Abdulhamid'in İsmail Paşa'nın değiştirilmesini kabul etmesi muhtemel bir işgali önlemeye matuf idi. Tevfik Paşa'nın hidivliğinde İngiliz ve Fransız etkinliği

tekrar başlayınca tasarruf tedbirleri gereğince açığa alınan bir çok memur ve Mısırlı subay kendi aralarında teşkilatlanarak Vataniler hareketini başlattılar. Mısır Mısırlılarındır anlayışıyla hareket eden Vataniler kısa sürede ağırlıklarını hissettirdiler ve hükümete dahil edildiler. Vatanilerin reisi konumundaki Arabi Paşa da Harbiye Nazırı oldu. Ancak bu gelişmeler İngiltere ve Fransa'nın işine gelmediği için hükümetin değiştirilmesini talep etmeye başladılar. Hıdiv iki ateş arasında kalıp bocalarken Arabi Paşa da muhtemel bir İngiliz-Fransız saldırısına karşı savunma tedbirleri almaya başlamıştı. Sultan II. Abdulha-mid kendi hukukuna bir halel gelmeden hem Mısır'ın işgalini önlemek hem de meseleyi çözmek için Mısır'a bir temsilci gönderdi, fakat bu sırada İskenderiye'de hıristiyan-larla müslümanlar arasında çıkan bir kavgada çoğu hıris-tiyanlardan oluşan kırk kadar insanın ölmesi, durumu bir anda gerginleşterdi. ingiliz ve Fransızlar bu hadiselerden Vatanileri sorumlu tutarak

Osmanlı Devleti'nin Mısır'a asker gönderip Vatani hareketini önlemesini talep ettiler. Böyle bir adimin kardeş kavgasına sebep olacağı yönünde istihbarat alan Abdulhamid asker göndermekte isteksiz davrandı. Ancak Vataniler haraketini susturmakta kararlı olan İngiltere, Fransa ile anlaştı ve 15 Temmuz'da İskenderiye'yi topa tutarak Bâb-ı Âlî adına "barış ve istikrarı temin" gerekçesiyle Mısır'ı işgal etti. İngiliz teminatlarına göre bu işgal geçici idi ve durumun müsait olduğu en kısa zamanda sona erecekti. Bu arada direnen Vatani kuvvetleri mağlup edilerek dağıtıldı, sorumluları tutuklandı ve Arabi Paşa da Seylan'a sürgün edildi. Sultan II. Abdulhamid bu olup bittiyi kabullenmeye yanaşmadığı gibi hiçbir zaman da Mısır üzerindeki haklarından vazgeçmek istememiştir. Fakat Osmanlı Devleti İngilizleri Mısır'dan
çı-40
I
kartabilecek askerî güce sahip olmadığı için de bu fiilî duruma karşı çaresiz kalmıştır. Sultan II. Abdulhamid'in, Mısır'a asker göndermekte çekimser davranarak İngilizle-r*in işini kolaylaştırdığı ileri sürülmüş ve bu husus tenkid edilmiştir. Ancak gerek gönderilmesi öngörülen asker sayısının ihtiyacı karşılamayacağı yönündeki kanaatler ve gerekse, Mısır'a gelecek Osmanlı askerlerine Vatani kuvvetlerinin ellerinde Kur*an-ı Kerimle karşı koyacakları haberlerinin alınması bu çekimserlikte etkili olmuştur. Zira Halife kuvvetlerine karşı yine Halifenin müslüman tebaalarının bu şekilde direnişi başka müslümanlar üzerinde çok kötü tesirler bırakabileceği gibi Osmanlı topraklarında da başka huzursuzluklara yol açabilirdi.

Mısır meselesi Osmanh-İngiliz ilişkilerinde de çok önemli dönüm noktalarından birisidir. Bir başka deyişle ingiltere'nin Mısır'a bizzat yerleşmesi daha sonra bunun bir hata olduğunu düşünmüş olmalarına rağmen, onun Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ni dolaylı destekleme siyasetinden vazgeçip kendisi açısından stratejik önemi olan Osmanlı topraklarını doğrudan kontrolü altına almplc siyasetine yöneldiğinin açık göstergelerinden birisidir. Bu değişimin en az stratejik konum kadar önemli olan bir başka boyutu da ticaret ve ekonomidir. 1880lere gelindiğinde Mısır ekonomisi büyük oranda ingiltere'ye bağımlı ve İngiliz fînans kuruluşlarına borçlu idi. Mısır'da yaşanılan istikrarsızlık ve Vatani hareketinin siyasi ve ekonomik hedefleri aynı zamanda ingiliz çıkarlarını tehdit ediyor, hatta çok büyük meblağlara ulaşan ingiliz alacaklarını da riske atıyordu. Öte yandan ingiliz siyasetinde etkili olan bir çok kurum ve kişinin Mısır'da yatırımları vardı. Konuya zenginlik getirmesi için bahsetmek gerekirse, Mısır'a müdahale kararı veren ingiliz hükümetinin Başbakanı
41
Gladstone'nin şahsi servetinin yüzde otuzluk bir kısmı -da Mısır tahvillerine yatırılmıştı. Şüphesis bu tür şahsi ilgiler işgal gibi büyük bir kararda birinci derecede amil değildir, ancak bu insanların hükümetin kararlarında etkili olduğu da bir gerçektir. Esasen İngiltere'nin Mısır'a karşı takındığı son tavır stratejik değerlendirmelerin yanı sıra XIX. yüzyılın ikinci yansında Batılı emperyalist düşüncenin felsefesini de ortaya koymaktadır. Bu da, üçüncü ülkelerdeki ticaret ve sömürü düzeni önce siyasi ve askeri bir müdahale riskine girmeden yerli kadrolarla devam edebildiği sürece devam edecek fakat Mısır örneğinde olduğu gibi, bunun devam etmesinin mümkün olmadığı anlaşılınca, o ülkenin yönetimine fiilen hakim olarak düzeni devam ettirmek şeklindedir.

Sultan II. Abdulhamid'in Berlin Kongresi'nden hemen sonra uğraşması gereken meselelerden bir diğeri de Dok-sanüç Harbi'yle Balkanlarda ortaya çıkan yeni toprak düzenlemelerinin yerli halk üzerinde kargaşalıklara sebep olmasıyla ortaya çıkan bunalımdır. Berlin'de Osmanlı idaresinde bırakılan Doğu Rumeli bölgesi bir müddet sonra Bulgarların Osmanlı Valisini silah zoruyla kovmaları ve bu bölgeyi ilhak ettiklerini ilan etmeleriyle yeni bir gerginliğin kaynağı olmuştu (Eylül 1885). Balkanlarda yeni (bağımsız veya otonom) Balkan devletlerinin kurulmasıyla bunlar üzerinde nüfuz mücadelesine giren İngiltere ve Rusya özellikle Bulgaristan Prensliği ve Osmanlı idaresinde kalan Doğu Rumeli bölgesine yönelik planlarında

Bâb-ı Âlî'yi de işe karıştırarak gayelerinde başarılı olmak istemişlerdir. Bu iki kuvvetin birbirlerine zıt baskılarına maruz kalan Sultan II. Abdulhamid bölgede askerî bir çözümün yeni meseleler doğuracağı endişesiyle asker gönderme düşüncelerini kabul etmemiş, diplomatik yollarla mev-
42
cut ihtilaflardan istifade etmek suretiyle bölgedeki Osmanlı varlığını korumak gayesini gütmüştür. Balkanlarda ortaya çıkan bu yeni bunalımı görüşmek üzere Berlin Kongresi'ne katılmış olan devletlerin İstanbul'da yaptığı toplantıda İngiltere Rusya'ya karşı artık Osmanlı Devleti yerine yeni bir tampon arayışında olduğu için Fransa'yla birlikte Bulgaristan'ı himaye etmeye çalışıyor ve Bulgaristan'ın hareketini destekliyordu. Buna mukabil Rusya ise Bulgar-İngiliz yakınlaşmasından duyduğu tedirginlikle Bulgaristan'ın kendilerinin tasvibi olmadan giriştiği bu harekete Osmanlı Devleti'nin karşı çıkmasını ve asker göndermesini istiyordu. Bu sırada bozulmaya yüz tutan Balkan dengesi yüzünden Bulgaristan ile Sırbistan arasında savaş çıkınca Bulgaristan çaresiz Doğu Rumeliyi boşalttı. Savaşın Bulgarların galibiyetiyle sonuçlanmasından sonra Bâb-ı Âlî ile Bulgaristan arasında varılan bir antlaşmaya göre Doğu Rumeli'de halkı müslüman olan bölgeler doğrudan Osmanlı idaresine bırakılırkan geri kalan bölgeler Bulgaristan prensliğine verildi (Nisan 1886). Sultan II. Abdulhamid özellikle Bulgaristan ile Sırbistan arasındaki savaş sırasında bölgeye asker göndererek kazançlı çıkmak fırsatı varken bunu yapmadığı için fırsatı kaçırmakla suçlanmıştır. Fakat meselenin bir başka cephesi de vardı ve Abdulhamid'e göre, büyük devletlerin çıkar mücadelesinin merkezinde bulunan bir bölgeye asker göndermek sıcak savaşa katılma ihtimalini göze almak demekti. Osmanlı Devleti ise bunu göze alabilecek durumda olmadığı gibi böylesine hassas bir bölgede başka devletlerin taahhütlerine de güvenilemeyeceğini daha önceki tecrübelerinden pekala biliyordu.

Diğer taraftan, Balkanlardaki bu bunalımı fırsat bilen Yunanistan öteden beri göz koyduğu Makedonya'yı ilhak
I
43
¦ etmek için hazırlıklara başlamıştı. Bâb-ı Âlî buriif*4burşı tedbirler düşünürken Avrupa devletleri de böyle bir hareketin Balkanları tamamen karıştıracağı düşüncesiyle Yunanistan'a karşı çıktılar. Yunanistan herşeye rağmen kararında ısrar edip Osmanlı topraklarına girdi fakat Osmanh askerleri tarafından geri püskürtüldü. Bu aşamada istediğini elde edemeyeceğini anlayan Yunanistan geri adım atmak zorunda kalmıştı. Fakat ilerleyen yıllarda Megalo İdea (Büyük Ülkü) hayalinin bir Parçası olan Girit üzerine planlar kurmaya başladı. Bu gaye ile Girit fmllnıp çeşitli vaadlerle kazanmaya çalışarak isyan hazırlıkları başlattı. Yunanistan bir taraftan da bu hususta Avrupa kamuoyu ve devletlerinin de desteğini almaya çalışıyor, bu konuda yoğun bir faaliyet gösteriyordu. Nihayet 1896'da Girit'te isyan patlak verince Yunanistan Osmanh Devletine karşı açık bir şekilde düşmanca tavırlar sergilemeye başladı. Avrupa devletleri muhtemel bir savaşı önlemek gerekçesiyle Girit'e özerktik tanınmasını istediler. Ancak Yunanistan bir oldu bitti yapmak için Girif e asker çıkardı ve adayı ilhak ettiğini ilan etti. Bunun üzerine Avrupa devletleri Yunanistan'dan adayı boşaltmasını talep ettiler, fakat Yunanistan dikkatleri başka yöne çekmek için Tesel-* ya ve Makedonya'daki Osmanh mevzilerine karşı saldırılara başladı. Son ana kadar meseleyi barışçı usullerle çözmeye çalışan Osmanh Hükümeti bu durumda 17 Nisan 1897'de Yunanistan'a savaş ilan etti. Avrupa devletleri ise kendi kararlarını dinlemeyen Yunanistan'a duydukları kızgınlık sebebiyle bu savaşta tarafsız kalacaklarını belirtiler. Ancak savaş tahminlerin aksine çok kısa bir sürede Osmanh ordularının kesin zaferiyle sonuçlanıp Atina yollan açılınca büyük devletler duruma müdahele edip Osmanlı Devleti'nin savaşı durdurmasını istediler. Böylece
44

20 Mayıs 1897'de ateşkes ilan edildi. Avrupalı devleÜer banş antlaşmasına dair hükümlerin kararlaştırılması için İstanbul'da bir konferans tertip ettiler ve 13 Kasım'da kesin antlaşma imzalandı. Buna göre Osmanh Devleti ordularının başarısının meyvelerini alamıyor ve büyük oranda savaştan önceki durum muhafaza'ediliyordu.

Yunan savaşı ve sonuçlan II. Abdulhamid için bir çok açıdan ibret verici olmuştur. Herşeyden önce bu savaş akabinde büyük devletlerin tutumu açıkça bir daha göstermiştir ki, eğer gelişmeler aynı zamanda Avrupanın da çıkarlarına uygun düşmezse Osmanlı Devleti haklı olduğu .bir meselede dahi zaferinin karşılığını alamayacak, sadece kaybettikleriyle kalacaktır. Ancak Girifte yaşanan son gelişmeler (isyan ve savaş yüzünden müslüman halkın Anadolu'ya zorunlu göçü gibi) artık adanın bir gün mutlaka elden çıkacağını göstermiştir. Abdulhamid bunun bilincinde olarak savaş sonrasında Tesalya'daki stratejik durumu önemli olan bir kısım yerlerin Osmanh sınırlan içerisine dahil edilmesinde ısrar etmiş ve kısmen de bunu başarmıştır. Bununla birlikte Yunanlılara karşı kazanılan askeri basan manevi açıdan hem Osmanlılar hem de bütün İslâm alemi için önemli olmuş ve hemen her yerde törenlerle kutlanmıştır. Zira her ne kadar küçük çaplı da olsa bu galibiyet son yaran yüzyıl içerisinde müslümanların Hıristiyanlara karşı kazandığı tek galibiyettir. Bu yüzden bütün İslâm alemine bir ümit ışığı gibi gelmiş, bu arada da Abdulhamid'in şöhretinin yayılmasına ve onun muzaffer bir halife olarak selamlanmasına vesile olmuştur.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde II. Abdulhamid'i en çok uğraştıran meselelerden birisi de Anadolu Islahatı ve Ermeni meselesidir. Osmanlı Devletinin tebası olan Hıristiyan milletler, yüzyılın başından itibaren gelişen nasyona-

list-ayrılıkçı düşünceler ve Avrupa devletlerinin çikÖr hesaplan içerisinde onlara sağladığı destekler sayesinde birer birer Osmanlı Devleti'nden kopmuşlardı. En son Dok-sanüç Harbinde fiilen Bulgaristan da ayrılınca geriye gerçek manada sadece Ermeniler kalmıştı. Ermenilerin Anadolu'da yoğun olarak yaşadıkları bölgeler Batılıların çıkar kavgasında öncelikli olmadığı için onlara yönelik çalışmalar diğerlerine nazaran oldukça geç başlamıştır denilebilir. Bunun yanında, Osmanlı sosyal ve idari sisteminde Ermeniler Millet-i Sadıka olarak nisbeten iyi durumda bulundukları için ayrılıkçı fikirlerin Ermeniler arasında yayılıp kabul görmesi de yine diğer milletlerden geç olmuştur.

1856 Islahat Fermanı ile Hıristiyanların dini haklan ve mezhep değiştirebilme serbestliği konusunda özellikle, İngiltere ve Fransa imtiyazlar elde edince Osmanlı topraklarındaki misyoner faaliyetlerinde gözle görülür bir canlılık başlamış, bunlara Amerikan Protestan kiliseleri de dahil olunca Ermeniler üzerine hesaplar gündeme gelmişti. Doğuda açılan çok sayıdaki misyoner okulları hem Ermeniler arasında Protestanlaştırma çalışmalan yapıyor hem de onlara ayrılıkçı fikirler aşılıyordu. Ancak bu vetirede Ermeniler için en önemli başlangıç sayılabilecek gelişme Doksanüç Harbi sırasında ve akabinde Ruslar'ın onlara yönelik planlandır. Nitekim Rusya Yeşilköy Antlaş-ması'na, Osmanlı Devleti'nin Ermenilerle ilgili ıslahat yapmayı kabul ettiği şeklinde bir maddeyi koydurtmuş, bu suretle Ermenilerin hamisi öldüğüne göstererek müdahale için zemin hazırlamak istemiştir. Ancak Rusya'nın Ermeniler üzerindeki hesaplarından endişelenen ingiltere bu konuda Rusya'dan geri kalmadığını göstermek için aynı ıslahat maddelerinin Berlin Kongresi'nde kabul edilmesinde ısrarlı olmuştur, ingiltere'nin bu konuya olan duyar-

hlığı hem Doğu Anadolu'ya olan Rus tehditlerine karşı Kıbrıs'ı almasında hem de Ermeniler üzerindeki söz hakkını Rusya'ya kaptırmamak noktasında kendisi için kazançlı olmuştur. Berlin Kongresi'nden sonra başta İngiltere ve Rusya olmak üzere Avrupa devletleri Bâb-ı Âlî'yi Ermeni ıslahattan konusunda sıkıştırmaya başladılar. Ancak bu taleplerin gerçekçi olabilmesi için söz konusu yerlerde Avrupa kamuoyunu etkileyecek sıkıntı ve kargaşalıkların bulunması gerekiyordu. Nitekim çok geçmeden büyük oranda Batılıların desteğiyle Ermeniler arasında ihtilalci hareketler tekrar canlandı ve Hınçak (1887) ile Taşnak (1890) cemiyetleri

kuruldu. Esasen bu tür cemiyetler Doksanüç Harbi'nin hemen akabinde de kurulmuş (1878'de Kara Haç ve 1881'de Anavatan Müdafileri) fakat Bâb-ı Âlî bunları tesbit ederek dağıtmıştı. Hınçak ve Taşnak cemiyetlerinin hedefi pek çoğu dışarıdan gelen komitacıların desteğiyle bir yandan Müslüman halka saldırılar düzenleyip onları tahrik etmek, diğer yandan da bizzat Ermenileri taciz ederek iki halkı birbirilerine düşürmek, daha sonra da hükümetten gelecek sert tepkilerle tıpkı Bulgaristan olaylarında olduğu gibi Avrupa'yı ayağa kaldırmaktı. Nitekim çok geçmeden Ermeniler arasında bir hareketlilik başladı ve birkaç sene içerisinde (1890-1895) birbiri ardınca Musa Bey Olayı, Erzurum Olayı, Kumkapı gösterisi, Merzifon Tokat ve Yozgafc olaylan, Sasun İsyanı ve nihayet bütün bu olaylarda hükümetin tavnm protesto için Ermenilerin kanlı Bâb-ı Âlî yürüyüşü yaşandı. Gelişmeler Ermeni cemiyetlerinin beklentileri doğrultusunda gerçekleşiyordu. Bütün bu olaylar neticesinde Avrupa kamuoyu tekrar Osmanlı Devleti ve Türkler aleyhine dönmüş, her türlü vasıtayla menfi propaganda yapılmaya başlanmıştı. Çok geçmeden Avrupa devletlerinin baskısıyla

Abdulhamid bir ıslahat programını kabul etmek zorunda kaldı (Ekim 1895). II. Abdulhamid gerçekten de birtakım yeni düzenlemelerin yapılmasındaki zarureti teslim etmekle beraber, ilan etmek zorunda kaldığı "mevadd-ı mu-zırra* hemen tatbikine başlanılacak ve bir ihtiyaca cevap verecek tedbirler değil baskılan geçiştirmeye yönelik bir adım gibi görünmektedir. Zira Sultan, bu gelişmelerin arkasında yatan siyasi emellerin ve sonucun Anadolu'da önce muhtar, sonra da bağımsız bir Ermenistan olduğunu düşünüyor, dolayısıyla nihai noktada 'Muhtariyete götürecek ıslahatı kabulden ise ölmeyi tercih ederim" diyordu (Küçük 112).

Ermeni olayları Abdulhamid'i hakikaten çok tedirgin etmişti. Her ne kadar bölgedeki aşiretlerden oluşturulan Hamidiye Alayları doğudaki asayiş ve devlet otoritesini tesis etmede başarılı olduysa da bu nihai bir çözüm değildi. Bu yüzden bir taraftan ingiltere, Fransa ve Rusya'nın bu konudaki baskılarını diplomasi ve sözde bazı adımlarla geçiştirmek istiyor fakat diğer taraftan da nihai bir çıkış yolu arıyordu. Sultan'm bunun için başvurduğu yollar arasında dikkat çekenleri, meseleyi komisyonlara havale ettiğini bildirerek zaman kapanmak ve bunlar da kafi gelmez ise zaman zaman ıslahatı gerçekleştirmekle görevli kişileri azlederek yeni tayin edilen sorumluların durumu incelemek için zamana ihtiyaçları olduğu gerekçesiyle Avrupa devletlerini oyalamak gibi taktiklerdir. Ancak bu arada Ermeni olayları kısa aralıklarla da olsa devam etmiştir. Mesela 26 Haziran 1896'da Van'da ayaklanma çıkarmışlar arkasından 26 Ağustos 1896'da İstanbul'da Osmanlı Bankası bir grup Ermeni Komitacısı tarafından basılmış ve görevlilerin bir kısmı rehin alınmış, bir kısmı da öldürülmüştü. Ermenilerin banka baskınının duyulmasıyla olay-48

Iar sokaklara da sıçradı ve Ermeniler ile müslümanlar arasında yer yer çatışmalar oldu. Bunun üzerine hükümet bankadaki 20 kadar Ermeni'yi tutuklamak istedi fakat büyük devletlerin araya girmesiyle bunlar tutuklanmayıp sınır dışına çıkarıldılar. Bu arada İngiltere Bâb-ı Âlî'ye baskılarını sürdürmekte ve söz konusu Anadolu Islahatlarının bir an önce devlet teminatıyla uygulamaya konulmasında ısrar etmekteydi. Hatta ingiltere bunun için Rusya, Fransa ve Almanya'nın da desteğini alarak zor kullanmak ve İstanbul'a bir filo göndermek istedi. Ancak diğer devletlerin bu konuda öncelikleri değiştiği ve aralarında Osmanlı Devleti üe ilgili bir mutabakat sağlanamadığı için ingiltere'ye destek vermediler. Böylece 1890larda Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasındaki ciddi problemlerin başında Anadolu Islahatı ve Ermeniler'in durumu meselesi Birinci Dünya Savaşı sırasında tekrar canlanmak üzere yavaş yavaş gündemden kalktı ve yerini Osmanlı-Yunan gerginliğine ve Girit isyanının doğurduğu bunalıma bıraktı. Ancak Ermeni meselesi ve bu sıralardaki kasıtlı propagandalar, Avrupa'da Osmanlı Devleti için "imaj" bakımından silinmesi güç izler bırakmış, dönemin gelişmiş iletişim vasıtalarının yardımıyla hem müslüman Türkler hem de Sultan'm bizzat kendisi son derece vahşi kimliklerle lanse edilmişlerdir. İşte Sultan II. Abdulhamid için bir kısım çevrelerde kullanılageleö "Kızıl Sultan" nitelemesi de esasen o günlerin mirasıdır. Ermeni

meselesinde Avrupa'nın kopardığı gürültünün esasen Avrupa'nın Ermeniler'e olan düşkünlüğünden ve salt insani duygulardan kaynaklanmadığı ortadaydı. Bu mesele büyük devletlerce bir türlü halledilemeyen Osmanlı'nın paylaşımı hesaplarının değişen Avrupa güç dengeleri içerisinde yeniden gündeme gelmesinin göstergesi ve bahanesidir. Özellikle İngiltere'-

nin diğer devletleri Osmanlı Devleti aleyhine yaptırımlara şevket m ey e çalışması ve zaman zaman güç kullanmakla tehdit etmesi artık İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nden ümidi kestiğini ve öncelikle Rusya ile bu gayeye yönelik bir antlaşma zemini arayışları içerisinde olduğunu göstermektedir.

Birbiri ardına yaşanılan bu sıkıntılar ne yazık ki bitmemiş ve 20. yüzyıl yine Osmanlı mülkünün paylaşımı hesaplarının yoğun olarak tartışıldığı bir başka bunalım olan Makedonya olaylarıyla başlamıştır. Makedonya tam sınırları belli olmamakla beraber Kosova, Selanik ve Manastır vilayetlerini içine alan bir bölge olarak Doksanüç Harbi'nden sonra Osmanlı'nın elinde kalabilen Balkanlardaki son toprak parçalarından birisiydi. Bölgenin Osmanlı Devleti sınırları içerisinde kalmasının en önemli sebebi, bazı mahallerdeki müslüman ve Türk nüfusun çoğunlukta olmasıydı. Bunun dışındaki nüfus Rumlar, Bulgarlar, Sırplar, Arnavutlar ve Ulahlar'dan oluşmaktaydı. Gerek etnik yapının gerekse dinî (mezheb) yapının çok çe-' şitli ve karışık olması Makedonya'daki istikrar ve Osmanlı hakimiyeti için ciddi bir tehdit olmakla beraber başka devletlerin siyasi çıkar hesaplan durumu bulandırmadığı zamanlarda bölgede çok ciddi bir sıkıntı ile karşılaşılmıyordu. Ancak Doksanüç Harbi'nden sonra Makedonya'da yaşayan unsurlarla etnik bağı olan Balkanlardaki diğer devletler birtakım dinî, millî, tarihî ve coğrafi hak iddialarıyla buraya göz dikerek fırsat kollamaya başlamışlardı. 19. yüzyılın sonlarına doğru özellikle Bulgarlar diğer unsurları sindirmek ve korkutmak için yoğun komitacılık faaliyetlerine giriştiler. Çok geçmeden aynı gayelerle diğer grupların da çeteleri oluştu ve karşılıklı tedhiş hareketleri başladı. Bölgede yaşanılan huzursuzluklar giderek 50 yoğunlaşıra» Almanya dışında diğer Avrupa devletleri de işe karışıp Bâb-ı Âlî'den daha önce kabul ettiği ıslahat uygulamalarını derhal gerçekleştirmesini istediler. Esasen Makedonya'nın geleceği ve muhtemel taksimi hakkında her devletin bir düşüncesi olmakla birlikte bunda mutabakat sağlanamadığı için bu planlar uygulanamıyor, dolayısıyla Osmanlı idaresi büyük sıkıntılar içerisinde bütün huzursuzlukların faturasını üstlenerek devam ediyordu. Nihayet 1902 ve 1903'de Bulgarlar aylarca süren iki isyan çıkardılar. Bunun üzerine Osmanlı idaresi bir takım tedbirlerin lüzumuna inarak bazı ıslahat hükümlerini yürürlüğe koyduysa da bununla ne Avrupa devletlerini tatmin edebildi ne de Makedonya'daki huzursuzlukları tamamen önleyebildi. Zira huzursuzlukların ana kaynağının Osmanlı idaresinin uygulamaları değil, bölgedeki bağımsızlık emelleri olduğu ortada idi. Nitekim 1903 sonlarında neredeyse bir Balkan savaşı çıkacakmış gibi bulanık bir atmosfer mevcuttu. Duruma müdahale eden Avrupa devletleri 1904 Ekim'inde aralarında anlaştıkları ve çoğunlukla Hıristiyan halkların isteklerini havi bir ıslahat planını Bâb-ı Âlî'ye kabul ettirdiler. O ana kadar Avrupa devletlerinin farklı yaklaşımlarından istifade ederek durumu idare etmeye çalışan II. Abdulhamid bu defa ortaya çıkan bu yeni fiili durum neticesinde ıslahat tedbirlerinin uygulanmasında Batılıların nezaret ve kontrolünü kabul etmek zorunda kalmıştı. Bununla birlikte Makedonya'daki ıslahat isteklerinin ardında yatan özerklik beklentilerine daha önce yaşanılan tecrübeler ışığında bütün maharetiy-le daima karşı koymaya çalışmıştır. Durumu fiilen kontrol eden büyük devletler 1905'den itibaren ıslahat hükümlerini mali alanlara da teşmil etmek isteyerek bölgenin mali idaresinin Osmanlı Bankası'na devrini talep ett-

iler. Bâb-ı Âlî buna direnmek isteyince Almanya dışinda-ki Avrupa devletleri bir donanma gönderek Midilli ve linini adalarını işgal edip gümrük ve posta merkezine el koydular. Bâb-ı Âl! çaresiz boyun eğmek zorunda kaldı (2 Aralık 1905). Ancak, bütün bu yaptırımlar ve

uygulamalar Makedonya'daki huzursuzlukları ve ilgili devletlerin burası üzerindeki iştahlarını sona erdinnemiş, aksine bir müddet sonra daha büyük oranda ortaya çıkacak şekilde gelişmesine sebep olmuştur. Keza Makedonya'daki belirsizlik ortamında daha rahat hareket etme fırsatı bulan genç Türkler faaliyetlerini burada yoğunlaştırmışlar, bölgedeki çetelere karşı mücadele içinde bilenen ve devletin maruz kaldığı onur kına muamelelerin ızdırabını duyan genç Osmanlı subaylarını kolaylıkla etkilemek imkanı elde etmişlerdir. Bu genç Osmanlı subayları bir kaç sene sonra Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet'in ilanında hayati bir rol oynayacaklardı.

II. Abdulhamid Osmanlı tarihinin belki de en buhranlı dönemlerinden birinde hüküm sürmüş ve buraya kadar bahsedilenlerden anlaşılacağı üzere sadece dış siyaset ve devletlerarası ilişkiler nokta-i nazarından bile saltanatının sonuna kadar rahat bir nefes alamamıştır. Hatıralarında ve değişik vesilelerle sadır olan irade ve muhtıralarında hep ifade ettiği şey, devletin en önemli ihtiyacının savaşlardan, gerginliklerden uzak uzun bir sulh devri olduğu ve yeniden toparlanıp ayağa kalkmak için bir nefes almaya ihtiyaç bulunduğudur. Nitekim bunu sağlayabilmek için var gücüyle çalışmış, hatta büyük boyutlu denilebilecek herhangi bir savaşa girişmemiştir. Bununla beraber ne yazık ki, Osmanlı Devleti gerginliklerden uzak kalamamış ve tabiatıyla çok ihtiyacı olan rahat nefesi alamamıştır. Bir başka deyişle Padişah tahta geçişinden itibaren 52

isteklerinin ve tahminlerinin aksine yukarıda özetlendiği gibi sadece bu çerçevede ve herbiri öbüründen daha çetin meselelerle uğraşmak zorunda kalmıştır. Bütün bunlar II. Abdulhamid'in ve devletin ilgilenmek zorunda kaldığı işlerin bir cephesidir. İlgilenilmeyi bekleyen bir de iç işler, maliye, ticaret ve sanayi, ordu ve güvenlik, eğitim ve kültürle ilgili zorluklar, müslüman tebanın ihtiyaçları gibi devasa meseleler vardı. Esasen birinin çözümü diğeri ile yakından alakalı olan bu meselelerle layıkıyla ilgilenilebilmesi büyük oranda devletin dışta ve dış ilişkilerinde rahat olabilmesine bâğhydı. Şartlar ve gelişmeler meselelerde bir öncelik tercihi bırakmadığı için bir anda herşeyle ilgilenilmek zorunda kalınması da Padişah'ın bir başka şanssızlığı olmuştur. Devletin mevcut şuurlarında varlığının devam ettirebilmesinin yine büyük oranda kendi güç ve dinamiklerinden değil de başka devletlerin arasındaki rekabet ve anlaşmazlıklara dayandığının aşikar olması Abdulhamid'in zihninde hep yer etmiştir. Hal böyle olunca gün gelip ilgili devletlerin Osmanlı üzerindeki hesaplarında anlaşabilmeleri ihtimali adeta Demokles'in kılıcı gibi Ab-dulhamid'i tedirgin kılmıştır. Dolayısıyla onun diş siyasetteki en önemli uğraşısı, bu ihtimali önlemeye çalışmak, devletlerarası anlaşmazlıklardan istifade etmek ve her devlete karşı farklı siyaset izlemek şeklinde özetlenebilir. Bu cümleden, onun Almanya dışındaki Avrupa devletlerine yaklaşımı daima bir şüphe, güvensizlik ve tereddüd ihtiva etmektedir. II. Abdulhamid'e göre en tehlikeli devlet olan ingiltere'nin "maksad-ı aslisi tevsi-i daire-i ticaret olup... devlet-i Aliyyeye zahiren gösterdiği asar-ı dosti ve muhaleset dahi maksad-ı aslisine hizmet içindir." Ve "amal ve makasidine mümanaat eylediğini gördüğü gün ref-'i nihab-ı garazkari ederek alenen ibraz-ı husumete

53

başlarlar". II. Abdulhamid hilafet konusunda da îngiliz-lerfn tutumundan şikayetçidir. Hiç bir şekilde İngiltere'nin vaadlerine güvenilemeyeceğinden emin olan Sultan, Mısır'ın işgal edilmesindeki hedeflerden birisinin kendisinin Hilafet otoritesinin İslâm dünyasında zaafa uğratılması ve daha sonra da Hilafetin İngilizler'in kontrolünde Cidde veya Kahire'ye nakli olduğunu düşünür. Abdulhamid Rusya'dan her zaman daha az çekinir olmuştur. Zira her ne kadar iki devletin dost olabilmesi için birçok tarihi ve coğrafî sebepler var olmakla birlikte Rusya açık bir düşmandır ve siyaseti her zaman bellidir. Pan-Slavizmle Balkanları kontrol altına almak ve Boğazlar yoluyla açık denizlere inmek olarak ifade edilebilecek bu siyaset Osmanlı Devletin varlığını devam ettirebilmesiyle yakından ilgilidir. Bu durumda Rusya'ya karşı başka devletlerle işbirliğine ihtiyaç vardır. Fakat böylesine hayati bir hususta

Abdulhamid İngiltere ve Fransa'ya güvenilemeyeceğini artık bilmektedir. Bu sırada İngiltere, Fransa ve Rusya'nın yanında Almanya'nın da diğer bir güçlü devlet olarak ortaya çıkması öteden beri Almanlar hakkında nisbeten iyi duygular besleyen Abdulhamid için bir alternatif olabilirdi. Üstelik Almanya'nın Müslüman ülkelere yönelik emperyalist bir yayılma içinde olmaması veya bunun için çok geç kalmış olması Almanya-Osmanlı ilişkilerinin gelişmesi için olumlu bir durumdu. Ayrıca daha önceleri Almanya'nın Avrupa dışı siyasetine taraftar olmayan, dolayısıyla Osmanlı Devleti ile yakın ilişkileri düşünmeyen Bis-mark'ın politikası etkinliğini kaybedip İmparator II. Wil-helm'in Welt Politik anlayışı Alman siyasi düşüncesine hakim olmuştu. Böylece iki devlet arasında önce ticari ve kültürel alanlarda bir yakınlaşma başladı. Daha sonra Alman İmparatoru'nun Osmanlı ülkesini iki defa ziyaret et-54
meai ve sonra da müslümanların halifesi olan Osmanlı Padişahı ile dost olduğunu ve daima dost kalacağını ilan etmesi iki devlet arasında siyasi birliktelik işaretlerini veriyordu. Buna paralel olarak Almanların teklif ve taahhütleriyle İstanbul'u Anadolu'nun ve Arabistan'ın büyük şehirlerine bağlayacak ünlü Bağdat Demiryolu projesi başlatıldı. Osmanlı-Alman ilişkilerindeki bu gözle görülür gelişme ve stratejik önemi çok büyük olan demiryolunun Almanlara verilmesi bu iş için istekli olan diğer Avrupa devletlerini telaşlandırmaktan geri kalmadı. Rusya, İngiltere ve Fransa çeşitli vesilelerle tepkilerini açıkça belirttiler (hatta Rusya buna mukabil Karadeniz Demiryolu imtiyazını elde etti), ancak nihai olarak bunu kabullenmek durumunda kaldılar. Sultan II. Abdulhamid Almanya ile ilişkilerinden hakkında çokça söz edilen Pan-islamism siyasetinde de yararlanmıştır. Ancak belirtilmelidir ki, bu dönemde ilişkiler belirli bir denge içerisinde yürütülmeye çalışılırken çok sonraları Genç Türkler Almanya'ya karşı bu dengeyi koruyamamışlar ve Almanların dümen suyuna girmişlerdir.

II. Abdulhamid'in Pan-İslâmizm siyaseti ilerleyen sa-hifelerde daha geniş olarak değerlendirilecektir. Yeri gelmişken burada ifade edilebilecek tesbit, II. Abdulhamid'in İslâm alemindeki bu potansiyeli uluslararası denge siyasetinde mübalağalı da olsa zaman zaman gündeme getirmesi ve koz olarak kullanmış olmasıdır. Söz konusu potansiyelde teorik olarak inananların birliğini vaaz eden İslâm'ın kendi mesajının yanısıra tarihi şartlar da belirleyici olmuştur. Şöyle ki, Abdulhamid'in tahta çıktığı dönem sömürgeciliğin İslâm alemi üzerinde (Osmanlı topraklan dışında) hegemonyasını büyük oranda gerçekleştirdiği ve buna karşı müslüman toplulukların belirli bir şaşkınhk-
55
tan sonra direniş ve kurtuluş yollarını aramaya başladıkları zamandır. Bu aşamada öncelikle diğer müslümanlara karşı sorumluklar taşıdığına inanılan Hilafet kurumunu elinde bulunduran ve aynı zamanda tarihi telakkilerle İslâm aleminin gururu olmuş bir zamanların güçlü sultanlığı Osmanlı Devleti bütün müslümanlar için en azından gerektiğinde başvurulacak, sığınılacak bir merci konumundadır. II. Abdulhamid İslâm aleminin tesellisi olan ve hayalini süsleyen bu konumu bir taraftan çeşitli tedbirlerle güçlendirmeye çalışmış, diğer taraftan da Avrupa devletleri ile'ilişkilerinde değerlendirmeye çalışmıştır. Kendi teba-sından olan müslümanlarla ilişkilerine gelince, II. Abdul-hamid'in yaklaşım ve beklentilerini kısaca şöyle ifade edebiliriz. Osmanlı Devleti yeryüzündeki bütün müslümanla-rın ümididir. O halde müslümanların ve öncelikle Osmanlı tebasından olan müslümanların en önemli sorumluluğu bu devleti korumak, Hilafet ve saltanata sadakatle bağlı olmak ve mesele çıkarmamaktır. Bunun aksi din ve devlet düşmanlarına yardımcı olmaktır ki, böyle bir şeyin İslâm-da yeri yoktur. Burada belirleyici unsur İslâmdır, dindir. Zira Abdulhamid'in tahta çıktığı olağanüstü şartlarda Tanzimat'ın yerleştirmeye çalıştığı birlik anlayışının, Osmanlıcılığın, maksada hizmet etmediği anlaşılmış, akamet ile sonuçlanan meclis ve Meşrutiyet tecrübeleri tebanın devlete ve saltanata karşı konumunu belirsiz bırakmış, akabinde gelen savaş felaketleri özellikle uzak mesafeler-deki müslüman tebanın devlet ve saltanata olan güven ve bağlılığını zedelemişti. Doksanüç Harbi'nden sonra Hıristiyan unsurların çoğunlukla imparatorluktan

ayrılması, buna mukabil kaybedilen topraklardan gerçekleşen göçlerin de etkisiyle müslüman nüfusunda görülen yoğunlaşma devletin tebası arasında birlik için önemli olan belirleyici 56 unsurlar içerisinde en tabiî ve en etkili olarak din gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Yalnız şartların gerektirmesiyle ve kendiliğinden ortaya çıkan bu hususa Abdulhamid'in pragmatist bir anlayışla sarıldığını söylemek mümkün değildir. Kendisinin de samimi bir müslüman olduğu hatırlanırsa, Sultan'ın inandığı bir sistemin devletine ve ülkesine sağlıyacağını umduğu faydaları gözardı etmesi düşünülemez. Kaldı ki, bu sistem aynı zamanda o devleti oluşturan insanların çok büyük bir kısmının ortak inancıdır. O halde burada yapılması gereken şey, zaten dinin kendisinde var olan bu anlayışı insanların davranışlarına, devlete ve saltanata karşı olan tutumlarında ön plana çıkarmak, bir başka deyişle onları eğitmektir. Bu cümleden hareketle müslümanlara verilmek istenen mesaj "Allah'a , Peygam-ber*e ve sizden olan ulül-emre itaat edin" 4/59 ayetini, benzer manalar ihtiva eden hadisleri ve diğer dini otoritelerin görüşlerini iyi anlamaları ve mucibince amel etmeleridir. Bu sağlandığı takdirde diğerleri kendiliğinden gelecektir. Zira "Osmanlı sultanı İslâmın halifesidir ve ona hizmet etmek bütün müslümanlara hizmet etmek demektir" ve gerçek müslümanlar bunu zaten yapacaklardır. Bu durumda devlet ve saltanat meşruiyyetini dinden almalıdır ki, İslâm'ın kaynaklarında kendisine itaat emredilen ulül-emr konumuna erişebilsin. İşte Sultan II. Abdulhamid zamanında üzerinde durulan hususlardan birisi de budur. Daha 1876'da Sultan'ın İslâm'ın halifesi, din ve devletin koruyucusu olduğu Kanun-i Esasi'de ilan edilmiştir. Sonra da devletin resmi evraklarında ve Padişaha ait unvanların kullanımında halife ve Emirül-müminin gibi alemşümul dini keyfiyetler taşıyan kavramlar yaygınlaşmıştır. Benzer hususlara basın ve .yayın faaliyetlerinde de yer verilmiş, gerek gazete makalelerinde gerekse müstakil
57
'5»
olarak yayımlanan risale Ve kitaplarda birlik, beraberlik, halifeye itaat ve devlete sadakat gibi konular sık sık işlenmiştir. Aynı şekilde Abdulhamid'in tasavvufa olan ilgisi ve memleketin muhtelif bölgelerindeki tarikat şeyhleri ile olan yakın irtibatı geniş halk kitlelerinin Sultan'a ve devlete karşı olumlu tavır takınmalarında etkili olmuştur.

Sultan II. Abdulhamid döneminde gerek fertlerin özel hayatında gerekse sosyal hayatta gözle görülür derecede bir "dirileşme", farkedilir. Din devletin en önemli temel taşıdır. O halde devlet bir taraftan dini hayatı çeşitli müesseselerle teşvik ederken halk ta diğer taraftan dinini öğrenmeli ve tatbik etmeye çalışmalıdır. Devleti temsil etme konumunda olan kişiler devletle halkın yakınlaşmasında veya uzaklaşmasında çok önemlidirler. Dolayısıyla devlet görevlileri özel hayatlarında farklı davransalar bile resmi görevleri sırasında davranışlarına itkıa etmendirler. Nitekim Abdulhamid bu hususu 1882'de Mısır'a görevle gönderdiği bir heyete açıkça belirtmiş ve dikkatli olmalarını istemiştir. Bununla birlikte ifade edilmelidir ki, devlet görevlilerinin seçiminde ve tayininde II. Abdulhamid için asıl belirleyici unsur "dindarlıktan" ziyade ehliyet ve liyakat olmuştur. Devlet görevi yapan çok sayıda mütedeyyin olmayan kadroların veya gayri müslimlerin bulunması bunu gösterir.

Abdulhamid'in İslâm ve dini hayat konusundaki hassasiyeti devletin eğitim politikasında da kendisini belli etmiştir. Devletin istikbali müslüman tebaya bağlıdır. Fakat Tanzimat'tan beri bu kesim gayri müslimlere nazaran eğitim alanında çok geri kalmış ve kendisini yetiştirememiş-tir. Müslümanların bu durumu gayri müslimlerden daha az zeki oldukları için değil kendilerine yeterli imkan ve fırsatlar tanınmadığı içindir. Bu tesbitten hareketle Abdul-
58
ftid döneminde eğitimijiijtaygınlaştırılması ve kalitesinin -arttırılması için yoğun gayretlerde bulunulmuş, ilk ve orta dereceli eğitim düzeyinde (İptidai, Rüştiye, İdadi) birçok yeni okullar açılmıştır. Aynı şekilde meslek okulları ve yüksek okul sayısında ciddi bir artış söz konusudur. Sultan II. Abdulhamid'e göre, eğitim kurumları hem memleketin ilerlemesi için zaruridir hem de devletin ihtiyacı olan kadrolar buralardan yetişeceklerdir. O halde eğitimin

gayelerinden birisi de eğitim kurumlarından dinini ve memleketini seven, saltanata ve Hilafete bağlı nesiller yetiştirmektir. Eğer bu sağlanamazsa devletin istikbali çok karanlıktır, zira devletin kaderi eğitilmiş kişilerin elinde olacaktır. Bu gayeye yönelik olarak okullardaki müfredatta yeni düzenlemelere gidilmiş, dinî ve ahlâki derslerin aded ve saatleri arttırılmıştır. Dikkat edilirse burada anahtar kavramlar devlet ve millet sevgisi, saltanat ve hilafete bağlılıktır. Bunlar sağlandığı takdirde her türlü düşünce ve davranış serbest bırakılmış, hatta teşvik edilmiştir. Ancak bu noktada bir çıkmazla karşılaşılmıştır. Yukarıda ifade edilen anahtar kavramlar kişilerin siyasi tavırlarıyla doğrudan ilgilidir. Toplumun siyasi tavrında etkili olan kişiler (aydınlar) zaman zaman bu hususta Abdulhamidle aynı düşünceyi paylaşmamışlardır. Bu da rejime muhalefet olgusunu gündeme getirmiştir. Rejime muhalif aydınlar ya Tanzimat döneminde yetişmişler ve basma kalıp baücılıklarıyla Abdulhamid döneminin gelenekçi dış görünümünü tenkid etmişler, ya da bizzat Abdulhamid döneminde açılan yüksek okullardan yetişmişler fakat Batının pozitivist düşüncesinden etkilenerek Padişah'm yönetim tarzına ve felsefesine cephe almışlardır. Bu arada çok cılız da olsa muhafazakar (İslamcı) kesimden de yönetimin İslâmiliği hakkında

tenkidler olduğunu belirtmek gerekir. Abdulhamid'ermu-• halefeti sürdüren Tanzimat aydınlan zaman içerisinde sürgünler veya "satın almalar" yoluyla etkisiz bırakılırken, ikinci grup muhalefet ise gittikçe kuvvetlenmiş ve nihayet Sultan'ın sonunu hazırlamıştır. İttihad ve Terakki veya Jön Türk Hareketi olarak tanınan bu muhalefetin ilk nüvelerinin 1889'da 5 Askerî Tıbbiye talebesi tarafından oluşturulduğu söylenmekle birlikte, gerçek anlamda bir hareket olarak siyasi faaliyetlerine 1895'den itibaren başladıkları bilinmektedir. Bu yıllarda Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu kötü şartlardan büyük oranda Abdulhamid'i sorumlu tutan İttihad ve Terakki üyesi aydınlar "devleti kurtarmak" gayesiyle bir şeyler yapmanın lüzumunu savunuyorlar, bir taraftan aydınlar, bürokrasi ve askerler arasından taraftar bulmaya çalışıyorlar, diğer taraftan da yayınladıkları bildiriler ve dergilerle Abdulhamid yönetimini suçluyorlardı. Bu arada 1896 ve 1897'de alelacele Abdulhamid'i tahtan indirmeyi hedefleyen iki girişim planladı, fakat bu girişimler açığa çıkartılarak önlendi. Sorumluları ise idama mahkum olmalarına rağmen affedilerek sürgün ve hapis cezalarıyla tedip edildiler. Bazı üyeler ise Mısır ve Avrupa'ya kaçarak faaliyetlerini oralarda sürdürmeye başladı. Ancak gerek ülke içinde alınan sıkı tedbirler gerekse Avrupa'da faaliyet gösteren İttihad ve Terakki üyelerinin çeşitli vaadlerle ikna edilmeleri sonucu bu hareket iyice cılızlaştı. 1906'da yeniden r-anl^nan İttihad ve Terakki artık gayelerine ulaşmak için mutlaka ordunun desteğine ihtiyacı olduğu fikriyle askerler arasında yoğun bir faaliyete başladı ve özellikle Makedonya'da Bulgar ve Sırp çetecilerine karşı mücadele veren genç subayları kendi saflarına çekti. İttihad ve Terakki bu arada Abdulhamid'e muhalif olan başka ke-

simlerle de işbirliğini kuvvetlendirerek gücünü arttumayı hedeflemişti. Mesela 1907'nin sonunda Paris'te yapılan II. Jön Türk Kongresi' ne katılanlar arasında Ermeni Taşnak Cemiyeti de vardı. 1908lere gelindiğinde İttihad ve Terakki artık Balkanlarda kontrolü eline almış ve Meşrutiyet'in ilam için İstanbul'a baskı yapmaya başlamıştı. Nihayet 3 Temmuz'da Kolağası Niyazi Bey asker ve sivillerden oluşan yaklaşık 400 kişilik bir grupla dağa çıktı ve bu yolda açıkça tavır koydu. Bu arada İstanbul'da devletin görevlileri kaçırılıyor veya vuruluyordu. Durumun vehametini gören Sultan II. Abdulhamid bir kardeş kavgasını önlemek amacıyla 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'i tekrar yürürlüğe koyduğunu ilan etti. Meşrutiyet'in bu şekilde ilanı bir anda memleketin bir çok yerinde özellikle Balkanlarda büyük bir coşkuyla kutlanmış, geçici olarak "ittihad-ı anasır* sağlanır gibi görünmüştü. Sansürün birden kaldırılmasıyla serbest hale gelen matbuat bütün kamuoyunu etkiliyor ve her tarafta İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin şubeleri açılıyordu. Artık "Devr-i Sabîk" veya "Devr-i İstib-dad"ın bittiği ve hürriyetin hakim olduğu ilan ediliyordu. Ancak çok kısa bir süre sonra bütün

bunların gerçekçi olmadığı, ülkedeki sıkıntıları gidermesi bir yana çözülmeyi ve parçalanmayı daha da hızlandıracağı anlaşılmıştı. Zira Meşrutiyet'in ilanından henüz iki ay sonra 5 Ekim 1908'de Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'i işgal etti, Bulgaristan ise tam bağımsızlığını ilan etti. Bir gün sonra da Yunanistan Girit'i ilhak etti. Yapılan ilk seçimlerde ortaya çıkan tablo memleketin gidişatıyla ilgili endişeleri doğrular gibiydi. Meclisi oluşturan mebuslar arasında Türklerin sayısı azınlıkta kaldığı gibi gayrimüslim mebuslar birlikte hareket ediyorlar, hatta bazı Arap ve Arnavut mebuslar da farklı tavır sergiliyorlardı. Bunun yanısıra İttihadçıla-

61

nn baskıcı yönetimleri, kulaktan kulağa dolaşan suikast haberleri, bir kısım subayların ordudan çıkartılması ve medrese talebelerinin askere alınması girişimleri toplumun huzursuzluğunu artbnyonlu. Bu şartlarda Kıbrıslı Derviş Vahdeti'nin kurduğu İttihad-ı Muhammediye Cemiyeti etrafinda oluşan muhalefet İttihadçıların mason olduklarını, dinden "«Haatıltlflrın^ memleketin bir felake-

^ eleketin bir felake te doğru sürüklendiği ve bu kötü gidişatı önlemek bir şeyler yapılması gerektiği yolunda yoğun propbgandalar yapıyorlardı. Cemiyetin sözcüsü durumundaki Volkan gazetesi, eski ittihatçılardan Miaann Murad'ın çıkardığı Mizan gazetesi ve Mevlanzade Rıfat Bev*in mesul müdürlüğünü yaptığı Serbesti gazetesinin neşriyatıyla bu çeşit propo-gandalar geniş halk kitlelerine ulaştı. Nihayet 13 Nisan 1909*da tarihe Otuzbir Mart Vakası diye geçen ayaklanma başladı. <Bu olay o zaman kullanılmakta olan Rumi Takvime göre 31 Mart 1325'de vuku bulduğu için bu isimle anılmıştır.) İstanbul'da on günü aşkın süreyle kanlı olaylar yaşandı. Nihayet Selanik'ten gelen Hareket Ordusunun 23 Nisan gecesi istanbul'a girmesiyle olaylar bastırıldı. Ab-dulhamid başından beri gelişmeleri büyük bir üzüntü ve endişe ile izlemiş, olaylara karışmamış, hatta kendisine bağlı olan Birinci Ordunun Hareket Ordusuna karşı koyması şeklindeki teklifleri lir Halife olarak müslümanlan birbirlerine kırdıramam" diyerek kabul etmemiştir. Böylece Hareket Ordusu duruma hakim oldu ve akabinde ilan edilen sıkıyönetimle İttihadçılar büyük bir korku ve sindirme faaliyetine giriştiler. Olaylarla ilgisi bulunduğu iddia edilen birçok kişi idam edildi. Bu hadiselerde hiç bir sorumluluğu olmadığı artık kesin olarak bilinen Sultan II. Abdulhamid de İttihadçıların hıncından kendisini kurtaramadı; sıra onun hal'ine gelmişti. Esasen İttihadçılar bu-

62

na daha önce niyetlenmişler ve*Hareket Ordusu İstanbul önlerine (Yeşilköy'e) geldiğinde Meclisin çoğunluğu ile burada yaptıkları gizli bir toplantıda Sultan'm hal'ine karar vermişlerdi. Ancak şartlar henüz müsait olmadığı için bu kararı saklı tuttular. Nihayet 27 Nisan 1909'da toplam 274 üyenin katıldığı bir oturumda oybirliği ile Sultan'm "Otuzbir Mart olaylarına sebebiyet vermek, dinî kitapları yasaklamak, yırtmak ve yakmak, devlet hazinesini israf etmek, halka zulmetmek gibi" suçlarla hal'ini caiz gören fetva tasdik edildi. Duruma itiraz eden bazı mebuslar baskıyla sindirildiği gibi fetvada isnad edilen suçların doğru olmadığı gerekçesiyle fetvayı imzalamaktan kaçınan ve bunun yerine Sultan'a tahttan feragat etme teklifinde bulunulmasını savunan Fetva Emini Hacı Nuri Efendi de zorla ikna edildi. (Nuri Efendi'yi ikna eden Mustafa Asım Efendi'nin bunun için şöyle söylediği ifade edilmektedir: "Bu Fetvayı imzalamazsan Abdulhamid'in hal'i mümkün olmaz, Saltanatta kalmasına da imkan yoktur. Hal' edemezlerse kati ederler. Sen de böylece ölümüne sebep olursun"). Oylama o kadar hızlı gerçekleşmişti ki, Hacı Nuri Efendi'nin ısrarla üzerinde durduğu ve fetva metninde Sultan'a feragat teklifinin yapılmasının meclisin tercihine bırakılması hususu oylamaya bile sunulmamıştı. Meclisin bu şekildeki kararı bir heyet tarafından Abdulhamid'e okundu. Abdulhamid kararı dinledikten sonra uygun bulunursa Çırağan Sarayı'nda ikamet etmek istediğini bildirdi. Ancak Mahmud Şevket Paşa bunu kabul etmeyerek aynı günün akşamında Abdulhamid'i ailesi ve maiyetinin bulunduğu 38 kişilik grubuyla ve bir kaç valiz eşyasıyla trene bindirterek Selanik'e gönderdi. (Yolculuğa başlarken

Abdulhamid Yıldız Sarayı'nda bulunan ve kendisinin şahsi serveti olan milyonlarca lira değerindeki nakit altın ve
63
gümüş paralar ile bazı değerli taşlan beraberinde götür-meyip orada bırakmıştı. Fakat hanımı Naciye Sultan'a ait para ve mücevherlerinin bulunduğu bir çanta ise Sirkeci Gan'nda bir makbuz mukabilinde daha sonra iade edilmek üzere elinden alınmış, fakat bir daha iade edilmemiştir. İttihadcı kaynaklar bu olayı saklayıp valiz kargaşalıkta kaybolmuştur diye yazagelmekle birlikte, son çıkan Ab-dulhamid evraklarında bunun doğru olmadığı ve çantaya el konulduğu tevsik edilmektedir.) Böylece Osmanlı tarihinde ilk defa bir Sultan sürgüne gönderiliyordu. Meclisin kararını Sultan'a tebliğ eden heyette bir tek Türk mebusun dahi bulunmayışı ise bizzat Abdulhamid'i bile hayrete düşürecek bir başka gerçekti. Esasen II. Abdulhamid daha önce Hareket Ordusu Yeşilköy'e geldiğinde Meşrutiyeti korumakta kararlı olduğunu, eğer milletçe istenmiyorsa tahtı kardeşine bırakabileceğini, fakat buna mukabil meclisin bir komisyon kurarak son olaylarda kendi dahlinin bulunup bulunmadığının araştırılmasını talep etti. Ancak bu teklif Ayan reisi ve Sultan II. Abdulhamid'in yedi defa sadrazamı olmuş Sait Paşa tarafından, "eğer tebrie ederse (suçsuz olduğu anlaşılırsa) sonra bizim hal-ü mevkiimiz nice olur" gerekçesiyle reddedilmiştir. a
II. Abdulhamid bundan sonra Selanik'te Alatini köşkünde sakin bir hayat yaşamaya başladı. Günlerini çeşitli ibadetler ve tefekkürün yanı sıra marangozluk ve demircilik gibi pratik uğraşılarla geçiriyordu. Dış dünya ile irtibatı kısıtlı olduğu ve kendisine gazete, dergi gibi yayın organları ulaştırılmadığı için siyasi gelişmeleri de yakınen takip edemiyordu. Balkan savaşları sırasında Selanik'in düşme tehlikesi başgösterince arzusu hilafına 1 Kasım 1912'de İstanbul'a nakledildi ve Beylerbeyi Sarayı'nda yaşamaya başladı. Gelişmelerden haberdar olduğu zaman 64
çok üzülmüş ve Balkan Devletlerinin ittifakına göz yumulmasını siyaset bilmezlik olarak niteleyerek Balkanlardaki daha önceki Osmanlı varlığının bu devletlerin aralarındaki ihtilafa dayandığını ifade etmiştir. Aynı şekilde Birinci Dünya Savaşma Almanya safında girmenin de büyük bir hata olduğunu belirten Abdulhamid savaşın sonlarında kendisinin tecrübelerinden faydalanmak isteyen Enver ve Talat Paşalara artık çok geç olduğunu ve bu savaşın daha başlangıçta kaybedildiğini ifade etmiştir. Bu sıralarda aradan geçen sıkıntı dolu on yılın neticesinde halkın ve aydınların II. Abdulhamid ve dönemine bakışları değişmişti. Nitekim 10 Şubat 1918'de vefat ettiği zaman devlet töreniyle kaldırılan cenazesinde bu değişiklik bütün heyaca-nıyla ve pişmanhğıyla dile getirilmiş, göz yaşlarıyla toprağa verilmiştir. Mezarı Divanyolundaki II. Mahmut türbe-sindedir.
II. Abdulhamid ve dönemi Osmanlı tarihinin en fazla tartışılan ve hakkında en fazla söz söylenen, yazı yazılan konularından birisidir. Konu ile ilgili literatür hem çok çeşitli hem de çoğu kere birbirleri ile çelişkilidir. Bu farklılık ve çelişkilerde ideolojik ve siyasi kaygılar ile önyargıların payı bir tarafa bırakılırsa ortaya çıkan bir diğer önemli faktör, dönemin, Osmanlı tarihi ye uluslararası ilişkiler açısından çok hassas ve Sultan II. Abdulhamid'in de çok girift bir kişiliğe sahip olmasıdır. Her şeyi kontrol etmek isteyen ve bunda da kararlı olan bir kişinin böylesine hassas bir dönemde otuz seneyi aşkın bir süre devlet mekanizmasının başında olması onu çok yormuş ve yıpratmıştı. Günden güne çözülmekte olan bir imparatorluğu birarada tutabilme endişesi normal şartlarda farklı gelişmesi mümkün olan siyasi tecrübeyi katı bir merkeziyetçiliğe götürmüş, buna bir de bürokrasi ve üst seviye devlet kadrolan-
65
na (bazen haklı da olsa) güvensizlik eklenince ortaya mevcut durum çıkmıştır.
Diğer taraftan 19. yüzyıl iç ve dış şartlarında Osmanlı Devleti gibi bir devletin bu kadar uzun bir süre padişahlığım yapabilmek tabiatıyla bir takım kişisel özelliklere de sahip olmayı gerektirirdi. Nitekim Sultan II. Abdulhamid şüpheci ve vehimli olmasının yanısıra cesur ve soğukkanlı bir yapıdaydı. Zekası keskin, hafizası ise çok kuvvetliydi Öyle ki, yıllarca önce

cereyan etmiş bir olayı ve kişileri bütün detaylarıyla hatırlar, bu konuda katiplerini uyarır, evrakların yerlerini bile söylerdi. Çalışmayı sever ve devlet işlerini çok ciddiye alırdı.
Bütün bunların ışığında sonuç olarak şunlar ifade edilebilir: Zor zamanda ve zor şartlarda bulunulmasına rağmen, Devletin varlığını devam ettirebilmesi için son derece önemli görülen uzun süreli barış temin edilmiştir. Tanzimat'ın hedeflediği idari, bürokratik ve hukuki fa>şkilaf.lanlarınıay1a ilgili yeni arayışlara devam edilmiş, bürokrasinin işleyişini hızlandırmada, resmi daireler arasındaki uyumu sağlamada ve iş takibinde ciddi adımlar atılmıştır. Büyük ölçüde Tanzimat'dan devralınan ağır mali şartlara rağmen iktisadi altyapıda da belirgin gelişmeler sağlanmıştır. Eğitimde ülkenin ihtiyaçlarına uygun yeni okullar açılmış, bunların teknik imkan ve kapasiteleri arttınlmaya çalışılmıştır. Ülkenin imar durumunda belirgin bir gelişme sağlanmış, Anadolu ve Arap vilayetlerinin bir çok yerinde devletin sanma uygun resmi binalar inşa edilmiş, yollar, köprüler, demiryolu ve telgraf ağı yapımı üe ulaşım ve haberleşmede büyük bir mesafe kaydedilmiştir. Kısacası Abdulhamid dönemi yakın zamana kadar çokça vurgulandığının aksine heba olmuş veya kaybedilmiş bir zaman dilimi değil, Osmanlı Devletinin artık atıl durumu gelmiş ihtiyar yapışma neşter vurulmaya devam edilen, bir çok alanda yeni müesseselerin kazanıldığı ve kelimenin tam anlamıyla "modern" bir devlet olmanın gerektirdiği alt yapının temellerinin atıldığı bir dönem olarak değerlendirilmelidir.

i-

Hilafet ve İslamcılık

Hilafet siyaseti, Pan-İslamizm, İttihad-ı İslâm, İslamcılık gibi tanımlamalar, Sultan II. Abdulhamid devri Osmanlı devletinin iç ve dış politikada izlediği yolu ifade için sıkça kulanılagelmiştir. Genel anlamda çoğu kere birbirlerinin yerine ikame edilmekte olan bu kavramların 19. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle Sultan Abdulhamid döneminde kullanılmasında yoğunluk görüldüğü bir gerçektir. Ancak bu d"rum sözkonusu kavramların daha önce kullanılmadığı anlamına gelmez. Aksine, bu kavramlar İslâm tarihinde, özellikle Osmanlı tarihinde —tarihî şartlar ve muhteva farklı olsa bile— kullanılmakta olan kavramlardır. O halde, genel olarak kavramlar düşünceleri ifade etme araa olduklarına göre, Abdulhamid dönemi İslamcılık siyasetinin temellerini daha öncelerde aramak gerekir. Nitekim L an II. Abdulhamid'in İslamcılık siyasetinin te-meleri olan din-devlet (Saltanat) ve Hilafet zaten geleneksel kurumlardır. Bu üç temel arasında vurgudaki önem ve kullanımdaki muhteva farklılığı itibariyle en çok göze çarpanı Hilafet kavramıdır.

Hilafet İslâm —özellikle sünnî— siyasî geleneğinde önemli yeri olan bir kurumdur. Kavram olarak kaynağını Kur'an'dan almakla beraber siyasî mânâda Hz. Ebube-kir*in Hz. Peygamberin (s.a.v.) vefatından sonra onun halefi seçilmesiyle ortaya çıkmış, bundan sonra da, müslü-

manların imamı ve Emirül-rnü'minin gibi, devlet başkanlarına ait bir unvan olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Ancak halifeliğin şartlan, sınırlan, halleri, sorumlu-luklan ve kimlerin halife olabilecekleri İslâm tarihi boyunca teorik olarak daima tartışılagelmiş, fakat gerçekte bu unvanı taşıyan sultan veya sultanlar hep bulunmuştur. (Bununla birlikte ifade etmek gerekir ki; konunun tartışmalı olması onun doğrudan dinin naslarına dayanan bir kurum olmamasındandır.) Bilindiği gibi silsilesi Hz. Peygambere uzanan hilafet kurumu, Hulefâ-i Raşidin, Emeviler, Abbasiler ve nihayet Osmanlılarla devam etmiştir. Ancak —İslâmiyet'in genişlemesi ve değişik coğrafyalara yayılmasıyla— bu sıralamanın dışında veya bazen onlarla aynı zamanda kendilerine halife denilen veya bu unvanı taşıyan sultanlar da var olmuştur. Hatta Osmanlı kaynaklarına göre, Hilafetin Yavuz Sultan Selim'e intikâli olan 1517'den önce bazı Osmanlı beylerinin ve sultanlarının bile halife olarak anıldıkları bilinmektedir. Aynı durum

Hindistan'daki bazı sultanlar için de geçerlidir. Bu durum, muhtemelen, Hz. Peygamber'e dayanan alemşümul hilafet kurumunun Abbasilerden sonra İslâm âleminde ağırlığını kaybetmiş olmasıyla açıklanabilir. Böyle olunca muhtelif coğrafyalarda hüküm süren sultanların dinî meşruiyet ihtiva eden Emirül-mü'minin ve Halife gibi unvanları kendi sınırlan içerisinde kullanmaları tarihî bir gelenek haline gelmiştir.

Alemşümul kurum mânâsında Hilafetin, son Abbasi halifesi Mütevekkil'den Yavuz Sultan Selim'e 1517'de intikalinin keyfiyeti hâlâ tartışılmakta olan bir rivayettir. Bu olaydan dönemin kaynaklarından pek bahsedilmemekle birlikte daha sonraki Osmanlı kaynaklarında bu tarihe

ayrı bir önem verildiği gözlenir. Bu gerçek âlemşümul Hi-lafet'in —her ne kadar Osmanlılai'a bu tarihte intikal etmiş olsa bile— kurum olarak daha sonraki dönemlerde önem kazandığını gösterir. Ancak Osmanlı uleması hilafet hakkında daha Kanunî Sultan Süleyman zamanında fikir serdetmiş ve ve Lütfı Paşa'nın ifadesiyle "devletin fiili gücünün yanısıra şeriat tatbik edilir ve adalet hakim olursa" sultanların halife unvanını taşıyabilecekleri yönündeki yorumlan ile klasik hilafet teorisindeki Kureyşlilik şartını yine klasik döneme ait telakki ederek Osmanlı Hilafetini meşru zemine oturtmaya çalışmışlardır. O halde burada belirtilmesi gerekli olan husus, 16. yüzyıl kaynaklarında bahsedilmeyen şeyin Hilafetin Osmanlılai'a nasıl ve hangi şekilde intikal etmiş olmasıdır. Yoksa, Osmanlı Hilafetine ve onun meşruiyyetine ait atıflar başta Hoca Sadüddin Efendi, Lütfi Paşa ve Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'de olmak üzere mevcuttur.

Siyasî mânâda âlemşümul Osmanlı Hilafetinin tekrar ne zaman önem kazandığı yine çok tartışılan bir husustur. Pan-İslâmizm ya da İslamcılık hakkında araştırma yapan birçok kişi çalışmalarını muhtemelen 19. yüzyıl ve Abdul-hamid dönemi üzerinde yoğunlaştırdıkları için bu tarihi 19. yüzyılın ikinci yansına kadar getirmişlerdir. Konunun kurgusu ve kavramına yüklenilen mânâ itibariyle 19. yüzyılın ikinci yansı hakikaten çok dikkati çekmektedir. Ancak daha önce de belirtildiği gibi siyasî literatürde ve müs-lüman sultanlıklar arası ilişkilerde kavramların kullanılması ve kullanımlardaki benzerlik tarihî ve siyasî şartlar farklı da olsa 17. ve 18. yüzyıllarda da görülmektedir. Sultan Abdulhamid döneminde âlemşümul hilafet anlayışının çokça ve sıkça vurgulanması onun kendi siyasî tavrından olduğu kadar tevarüs ettiği geleneğin de bir gereğidir. Zi-

ra 19. yüzyılın ortasına gelindiğinde başta Hindistan olmak üzere birçok İslâm memleketi gayrimüslim hakimiyetine girmiş; buralardaki müslümanlar Batı yayılmacılığına rağmen hâlâ müstakil ve nisbeten güçlü olan Osmanlı devletinden yardım ve destek arayışına girmişlerdi. Bu arayışta "din kardeşliği" faktörünün yanısıra Osmanlı sultanlarının taşıdıkları Halife unvanının yardıma muhtaç müslümanlara yönelik sorumluluğunun çok önemli payı vardır. Nitekim gerek Orta Asyadaki sultanlıkların gerek uzakdoğudaki Endonezya ve Malezya müslümanlarının ve gerekse Hindistan müslümanlarının Osmanlı devletine bu kabil müracaatlarında Hilafette ve Halifenin sorumlulukların kabulüyle siyasî konjonktürün müsait kıldığı oranda yardım ve destek sağlanmaya çalışılmıştır. Sultan II. Ab-dulhamid'e intikal eden mirasda bunlara ilaveten bir de Yeni Osmanlılardın formüle ettikleri "İslamcılık" siyasî düşüncesi vardır. Sultan II. Abdulhamid'in tahta çıktığı şartlar hatırlandığında kendisini öncekilerden farklı olmaya zorlayan birçok gerçeğin bulunduğu görülür. Geleneksel yapı "çağın ihtiyaçlarına" cevap veremediği gerekçesiyle Tanzimata başvurulmuş ancak bu da sonuç vermemiştir. Bunun konumuza yansıması şu şekildedir: Çok özlenen "İttihad-ı anasır" gerçekleşmemiş, aksine "anasır-ı muhtelife" birbirlerini boğazlamaya başlamışlarda-. Bu durumda zaten savaşlar, kaybedilen topraklar ve göçler yüzünden değişen nüfus yapısında hıristiyanların azalması, tabii olarak müslüman nüfusu ön plana çıkarmış ve devletin bunlara yaslanması gerektiği gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Bu mânâda hedef kitle müslümanlar olunca

dinî (İslâmî) muhtevalar taşıyan siyasî söylemin yoğunlaşması sadece iç dinamikler açısından bile tabii bir gelişme olmuştur. Böylece gelinen nokta 1876'da ilân edilen Kanun-ı Esa-
70
sfde resmen ifadesini bularak "İslâm" devletin resmî dini olmuş (madde XI), Sultan da "zat-ı hazret-i Padişahı has-bel hilafe din-i İslâm'ın hâmisi ve bilcümle teba-i Osmani-yenin hükümdarı ve Padişahı" şeklinde tavsif edilmiştir (madde III). Dikkat edilirse padişahın hilafet sebebiyle İslâm dininin hâmisi olduğu ifadesi konumuzu en çok ilgilendiren husustur. Zira İslâm dini sadece Osmanlı sınırları içerisine münhasır bir vakıa değil, yeryüzünün birçok köşesine dağılmış milyonlarca müslümanın ortak inancıdır. Dolayısıyla himaye anlayışı bu ifadenin sadece lafzıyla bile yeryüzünün müslümanlarla mukim köşelerine kadar uzanmaktadır ki, bu madde âlemşümul hilafet kavramının Osmanlılarca nasıl değerlendirildiğini göstermesi bakımından çok önemlidir.

İşte Sultan II. Abdulhamid'in izlediği siyasette anahtar konumda olan Hilafet kurumunu nasıl anladığına ve kendi halifeliğini nasıl değerlendirdiğine de böyle bir arka planın ışığında bakmak gerekir. Bu konuda elimizdeki en çarpıcı veriler arasında II. Abdulhamid'in hilafet iddiasında bulunan Fas Sultanına 1876'da yazdığı mektup ile Şeyhulislâm'ın Fas Reisul-ulemasına yazdığı mektup dikkat çeker: "Bir muktezâyı irade-i ilahiyye'ye ve meşi-yet-i Rabbanîyye'ye ehl-i hail ü akd olan ulema-i âlâm ve vüzera ve umeray-i asker-i İslâm ve kaffe-i havas avamın ala vechil-kemmal vel-kabuli't-tâm hüsn-i biatleri ile bey-nel-enâm ila-i kelimetullaha makrun olarak futuhat-ı ke-sireye muvaffak olan âbâ vü ecdadım hulefa-i i'zamdan irsen calis-i kürsi-i hilafet-i kübra ve erike-piray-ı imamet-i uzma aldım." Şeyhulislâm'ın mektubunda ise, "Emirü'l-mü'minin alel-ıtlak vais-i hilafet-i kübra bil-istihkak" denilmektedir.

Bunlardan çıkarılacak sonuç şudur; Sultan H. Abdul-
71
hamid kendi hilafetinin meşruluğunu 4 temele dayandırmaktadır:

1) İlâhî iradenin böyle tecellisi
2) Ecdadından tevarüs etmek
3) Siyasî ve askerî güç sahibi olarak fütuhatta bulunmak
4) Ulema, devlet adamları, askerler ve halkın tasvip ve biati ile.

Aynı şekilde Osmanlı devletinin resmî Salnamelerinde de bu anlayış devamlı ifade edilmiştir. Görüldüğü gibi klasik teorideki "Kureyşlilik" şartından bir bahis bulunmamaktadır. Zira Osmanlı anlayışında bu şart Hulefa-i Raşi-dîn dönemine münhasır olarak telâkki edilmiş ve en son Cevdet Paşa da olmak üzere, "Bu asırda kürre-i arz üzerinde din-i İslâm'ın hamisi olan yalnız bir devlet-i İslâmi-ye kalmıştır. Binaenaleyh hanedan-ı Osmanf nin hilafetleri meşru olarak muhalefet edenlerin asi ve bağı olduğuna şüphe yoktur", şeklindeki izahlarla Osmanlı hilafetinin meşruluğu savunulmuştur.

Bu çerçevede, Sultan II. Abdulhamid kendi halifeliği hakkında son derece hassas davranmış ve bu konuda en küçük bir tartışmaya dahi şiddetli karşı çıkmıştır. Nitekim kendi saltanatı döneminde nesebi Kureyşle dayanmadığı gerekçesiyle halifeliğinin meşru olmadığını iddia eden bazı Avrupalı ve Arapların propagandalarına aynı yolla cevap verdirtmiş ve İslâm âleminde gerçek halife olarak saygınlığını arttırmak için tasavvuf ve tarikatlerin imkânından, ulema ve şeyhlerin nüfuzundan faydalanıldığı gibi birçok risaleler, bildiriler ve broşürler dağıtılmıştır. Aynı şey gazete ve mecmualar yoluyla da yapılmıştır. Öte yandan resmî ve özel yazışmalarda, basında, devlet törenle-
72
rinde ve kabul merasimlerinde Padişah ve Sultan gibi unvanlardan ziyade Emirül-Müminin ve Halife unvanları kullanılmıştır. Sultan Abdulhamid'in bu konu üzerinde bu kadar hassas davranmasının nedenini anlamak zor değildir. Zira hilafet bütün İslâm âleminde saygınlığı olan bir unvan olduğu kadar gerektiğinde içerideki ve dışarıdaki milyonlarca insanı belirli

hedefler için harekete geçirebilmesi mümkün ve muhtemel bir kurumdur. Bunu II. Abdulhamid'in "Halifenin bir sözü bütün müslümanlan harekete geçirmeye kâfidir", "Halifeye hizmet etmek bütün müslümanlara hizmet etmektir" gibi sözlerinden anlamak mümkündür. Tabiatıyla böylesine önemli bir kurumun nüfuzunu kırmak isteyenler de mevcuttu. Nitekim, özellikle ilişkilerin soğuduğu ve gerginleştiği dönemlerde İngilizlerin bu alanda çok faal olduklan görülür. Bir alternatif halife adayı olarak ortaya çıkan olmasa da İngilizlerin periyodik olarak gündeme getirdikleri ve basın yoluyla yoğun olarak tartışmaya açtıkları şey, Osmanh hilafetinin meşru olmadığı hilafetin Kureyş soyundan birisine (muhtemelen şerif ailesine) ait olduğu iddialarıdır. Bu iddialar Osmanlı İmparatorluğu dahilinde veya dışarıdaki müslümanlar arasında ciddi bir yankı uyandırmadı, ancak Sultan Abdulha-mid'i hiç rahat bırakmadı. II. Abdulhamid'e göre "İngilizlerin niyeti hilafeti İstanbul'dan Cidde veya Mısır'da bir yere nakletmek ve hilafeti kendi mahiyetinde bir alan ittihaz ederekten cümle mü'mini istediği gibi tasarruf etmektir" (YEE 9-2638-72 Hocaoğlu 126). Bu kabil kanaatler İngilizlerin Araplar arasındaki faaliyetleri ve akabinde de Mısır'ı işgal etmeleri ile iyice kuvvetlendi, ingilizler açısından ise "Kureyş şartı" Osmanlı hilafetinin yumuşak karnı idi ve bu husus gerektiğinde kullanılabilecek bir kart ola-

rak daima el altında bulundurulmab idi. Nitekim Araplar ve Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerinde bu noktayı hiç ihmal etmemişler ve daima gözönünde bulundurmuşlardır. Sultan II. Âbdulhamid'in İslamcılık siyasetinde tebarüz eden bir diğer önemli özellik, dinin (İslâm'ın) devlet ve millet hayatında ve siyasî alanda gördüğü veya görmesinin hedeflendiği işlevlerdir. II. Âbdulhamid'in samimi bir mü'min ve inancının gereklerini (ibadet-muamelat) yerine getirmeye çalışan bir müslüman olduğu herkesçe bilinen bir hususlur. İslâm devletin resmî dinidir. Bu Sultan'm gözünde şunu ifade eder. "Osmanlı İmparatorluğunu oluşturan milletleri bir ailenin fertleri gibi birbirine yaklaştıran şey iman birliğidir. Bu sebeple herşeyden ziyade herkesin müslüman olduğu vurgulanmalıdır." Bu önemlidir zira "devletin sosyal bünyesi ve politikasının esası din üzerine kurulmuştur." Ve din, milletin devamı için sahip olması gereken unsurlardan birisi olduğu gibi, Devlet-i Aliyye'nin devamı ve bekası [da] İslâmiyetle kaimdir." Bu balomdan hassas bir konu olan ve ciddi anlaşmazlıklara götürmesi muhtemel milliyet meselesine pek dokunulmamah, bunu yerine müslü- . inanların kardeş oldukları belirtilmelidir.

Müslümanlarda ise, iman ve halife aşkı en başka gelmeli, zihinlere din, devlet ve vatan sevgisi tamamiyle yerleştirilmelidir. .

Bu çerçevede II. Abdulhamid devrinde gerek devletin kimliğinde gerekse toplumsal hayatta hissedilir derecede bir "dinlleşme* gözlenmektedir. Dinî kurum ve kuruluşlara sağlanan imkânlar arttırılmış, din adamlarının iyi yetiştirilmeleri yönünde alınan tedbirlerin yanısıra, bunların gelir seviyeleri yükseltilmiş ve çeşitli vesilelerle taltif

edilmişler, üç aylarda medrese talebeleri her türlü masrafları karşılanmak üzere Anadolu'ya gönderilerek halkın aydınlatılması düşünülmüş, "doğru ve güvenilir" bilgiler ihtiva eden dinî yayımlarda artış görülmüş, cami, tekke, medrese gibi yapıların bakım ve onarım işlerine itina gösterilmiş; namaz, oruç gibi ibadetler teşvik edilmiş, memurların mesai ve askerlerin eğitim düzeninin namaz vakitlerine imkân verecek şekilde düzenlenmesine gayret edilmiştir. Öte yandan özellikle, İstanbul'da, meskun mahallerde meyhane açılması ve içki satışı yasaklandığı gibi, müslümanların Galata ve Beyoğlu bölgesindeki meyhanelere girmeleri de engellenmiştir. Aynı şekilde güzel ahlâkla ilgili bir dizi tedbire başvurularak halkın haramlardan kaçınmaları teşvik edilmiş, üç aylarda daha yoğun olrr.îk üzere din ve edebe aykırı her türlü davranışların kontrol edilmesi yönünde zabıtalar görevlendirilmiştir.

Buna bağlı olarak, toplum içinde, özellikle kadınların kıyafetlerine yönelik düzenlemeler yapılmış ve onların islâm şeriatine ve geleneğine uygun biçimde tesettürlerine riayet etmeleri,

vücutlarını belirtecek derecede dar ve ince giyinmemeleri istenmiştir. (II. Abdulhamid döneminde çarşafın yasaklanıp bunun yerine kalın yaşmak ve feracelerin teşvik edildiğini de belirtelim). Keza umuma açık yerlerde işret ve eğlenceler yasaklandığı gibi edebe aykırı her türlü temsil ve tiyatro oyunlarının sergilenmesine de müsaade edilmemiştir. (İslâmiyet'in şeref ve haysiyetine halel getirmemek için benzer teşebbüsler yurtdışında da yapılmış ve Amerika, İngiltere, Fransa, İtalya'da konuları İslâm tarihinden olan bazı temsil, tiyatro ve operetlere "hissiyat-ı millîye ve dinîyeyi rencide ediyor" gerekçesiyle diplomatik kanallardan, müdahalede bulunulmuş ve büyük çoğunlukla bunlar durdurulmuştur. Bu gibi müdaha-

lelerin müslümanlar arasında sevinçle karşılandığı ve Osmanlı devletinin prestijini arttırdığı Hindistan müslü-manlarından gelen tebrik ve teşekkür mektuplarından anlaşılmaktadır.)
Bütün bunlar şu gayeye yöneliktir: "Devlet-i Aliyye'nin medar-ı bekası din-i mübin-i İslâmiyet olmakla icabına itina" ve "ahali-i İslâmiye'nin şeriat-i Muhammediye'nin kaf-fe-i ahkam-ı celilesine riayet-i kâmilesi* mutlaka gereklidir. Şüphesiz yukarıdaki uygulamalar ve düzenlemelerin bir kısmı özellikle toplumsal hayat ve genel ahlâkla ilgili olanları, Osmanlı devletinde daha önceki yıllarda da carî olan konulardır. Ancak Sultan Abdulhamid döneminde bunların tekrar gündeme gelmesi ve üzerinde ısrarla durulmasının dikkat çeken bir başka yönü var; Tanzimat ve bunu izleyen Islahat Fermanı uyarınca devletin tebâsı arasında din farklılığını gözetmemesi sonucu devlet kad-rolarındaki gayrimüslimlerin sayısında bir artış gözlendiği gibi; Tanzimat'la birlikte gelişen bazı memur ve aydınların batılı gibi davranma kompleksleri yüzünden, devletin İslâmî kimliğinde zaaflar belirmeye başlamış, buna bağlı olarak da devlet ve milletin arası soğumaya başlamıştı. Bu bakımdan II. Abdulhamid devrinde bir taraftan gerek devlet hayatında gerekse toplumsal hayatta ciddi bir dinîleşme teşvik edilirken, samimi bir müslüman olan tek otoritenin dinî inançlarını yaşama ve yaşatma kaygısının yanısıra halife ve sultan olması hasebiyle devletin bekası için devlet ve milleti tekrar yakınlaştırma, müşterek değerler etrafında buluşturma arzusu da yatar. Nitekim daha önce de belirtildiği üzere halkla yakın ilişkiler içerisinde görev yapan sorumlu devlet memurlarının İslâmî konularda ve ibadetlerinde, başka zaman olmasalar bile, daha hassas ve dikkatli davranmaları istenmiştir. Bunun-

la birlikte din (İslâm), devlet görevi yapmada yegâne belirleyici unsur değildir. Liyakat ve sadakat olduktan sonra gayrimüslimler de devlet mekanizmasında özellikle hariciyede görev yapabilmişlerdir.
Sultan II. Abdulhamid döneminde hedeflenen din, devlet ve hilafet anlayışının topluma yerleştirilmesi kısa vadede yukarıdaki pratik tedbirlerle desteklenirken uzun vadede ve köklü olarak eğitimle mümkün görülmüştür. Bu cümleden devletin eğitime bakışı ve eğitim kurumlarından beklentileri yine II. Abdulhamid'in muhtelif irade ve muhtıralarından açıkça görülmektedir. Sultan özellikle mevcut sistemi, öğretmenlerin seviyelerini, okullardaki müfredatın muhtevasını beğenmemekte ve bunları gayri müslim okullarla kıyasladığı zaman aradaki farka çok içerlemektedir. Ona göre, devletin bekası okullarda dindar ve gayretli gençlerin yetişmesine bağlıdır. "Ne yazık ki, mekteplerimizin programları yetiştirdikleri öğrencilerin zihinlerine din, devlet ve vatan sevgisini tamamiyle yer-leştiremiyor. Düşmanlarımızın aldatıcı, kışkırtıcı düşüncelerini ayırmaya güçleri yetmiyor." "Okullarda yeterli derecede din dersleri verilemediği için buralardan yetişenler inançlarını dahi gereği gibi koruyamamaktadırlar." Buna mukabil memleketin her tarafında açılan ve Avrupa ülkelerinden sağlanan destek ve imkânlarla çok iyi eğitim veren gayrimüslim okullarında eğitim çok kaliteli ve Hıristiyan inancı üzerine yapılmaktadır. Müslümanlar ise daha çok yabancı dil hevesiyle çocuklarını buralara göndermek-teler ve tabiatıyla bu okullara devam eden müslüman çocukları İslâmî bilgi, adet ve geleneklerinden uzak Hıristiyan usulleri ile

yetişmekte, bu ise Osmanlı devleti ve müs-lümanların geleceği için tehlike arzetmektedir. Bu kabil tehlikelerin önüne geçmek için ana hatlarıyla bir taraftan
77
müsîüman okullarının imkân ve kapasiteleri arttınlmaya çalışılmış, kaliteli ve mütedeyyin öğretmenlerin görev almaları teşvik edilmiş, böylece yabancı okularına olan talep azaltılmak istenmiştir. Diğer taraftan her seviyedeki okullar n müfredatlarında din derslerine ağırlık verilerek dinini hilen ve öğrendiğini tatbik eden insanlar yetiştirmek hedeflenmiştir.
Bu tedbirler özellikle nüfus yapısı karışık olan vilayetlerde çok daha fazla dikkat çekmektedir. Buna bağlı olarak gayri müslim okullarda müsîüman öğrencilere yönelik misyoner faaliyetleri üzerinde önemle durulmuş, zaman zaman teftişler yapılarak bu çeşit faaliyetler önlenmeye çalışılmıştır. Keza bu çeşit mahallerde bulunan idarecilerin, başta kendileri örnek olmak üzere müsîüman halkı çocuklarını gayrimüslim okullara göndermemeleri için teşvik etmeleri istenmiştir.
Bütün bunlardan çıkartılacak sonuçlar şöyledir: Halkın dinini ve kültürünü öğrenmesi Halife ve Sultanın sorumluluklarından birisidir. Bunun için en önemli mekanlar okullardır. Okullarda gereği gibi dinlerini öğrenen talebeler belli bir şuur içerisinde yetişeceklerdir. Bu şuur tabiatıyla kaynağını dinden olan ve aynı zamanda dinî bir vecibe olan devlet ve millete bağlılık ve sevgi ile halife ve sultana sadakat ve itaati gerektirecektir. Böyle yetişen insanlar ise hem halka bu yolda rehberlik edecekler hem de ülkenin geleceği için tehlike arzetmeyeceklerdir.
II. Abdulhamid'in kendi tebaasından olan Araplar ve Araplarla mukim vilayetlere bakışı ve uyguladığı politikalar da konumuz açısından önemlidir. Şöyle ki, tahta çıkışından sonraki çok kısa bir dönem içerisinde Osmanlı devleti büyük çoğunluğu Balkanlarda alan, yaklaşık 6 milyon
78
nüfus ve 232.000 km1 toprağı kaybetti. Bu durum ilk etapta hem kaybedilen değerlerin tazmini hem de geri kalanların daha iyi muhafaza edilebilmeleri zorunluluğunu ortaya çıkarıyordu. Ancak 93 Harbi felaketinin etkileri sadece Balkanlar ve Anadolu'yla sınırlı kalmamış Araplar arasında da kendisini hissettirmiş ve devletin geleceği hakkında Arapkir'in güven zaafına ve endişeye düşmelerine sebep olmuştu. Öyle ki, savaşın hemen akabinde Suriye ileri gelenleri toplanmışlar ve eğer Osmanlı devleti yıkılırsa Arap topraklarının durumunun ne olacağım tartışmışlardı. Keza, Hicaz'da Osmanlı devletinin artık Rus nüfuzu altına gireceği söylentileri yayılıyor ve Arapların devlete sadakati zedeleniyordu.
Savaş sonrasında karşılaşılan bu yeni durumda eldeki nüfusun büyük çoğunluğu müslümanlardan müteşekkil olduğundan ve yeni siyasette de İslâm, devletin varlığı için en temel faktör olarak ortaya çıktığından, tabiatıyla Arapların sadakatini ve devlete bağlılığını kuvvetlendirmek için en önemli vurgu, İslâm üzerinde olacaktı.
Nitekim Sultan Abdulhamid'in saltanatı boyunca, din kardeşliği ve İslâm dayanışması gibi temalar sık sık ön plana çıkmıştır. Bu çerçevede önce Araplarla diğer müsîüman unsurlar (özellikle Türkler) arasında var olan problemlerin tesbiti yoluna gidilmiş ve bunların halledilmele-riyle durumun tekrar düzeltilebileceği düşünülmüştür.
Meselâ Cevdet Paşa, Abdulhamid'in isteği üzerine hazırladığı bir raporda, '1517'den beri uygulanan sevgi, saygı ve kardeşlik üzerine kurulu politikalar yüzünden Araplar devlete daima bağlı olagelmişlerdi, diye yazıyordu.
Paşa'ya göre, daha sonraki yıllarda bu ilkeler ihmal edilmiş ve sergilenen yanlış tavırlar yüzünden Araplarla-
79
Türkler'in arası soğumuştur. Halbuki Araplaı'a, eskiden olduğu gibi, muamele yapılırsa durum tekrar düzeltilebilirdi. Gerçekten de Sultan II. Abdulhamid'in Araplara yönelik politikalarında bu anlayışın hakim olduğu hep görülecektir. Bu dönemde bir yandan devletin ve toplumsal

hayatın genel karakterinde öngörülen "dinîleşme'ye paralel olarak Arap topraklarında da dinî muhtevalı faaliyetlere ağırlık verilmiş, diğer yandan Arapların devletin idarî mekanizmasına daha aktif ve daha yoğun şekilde katılmaları sağlanmaya çalışılmıştır.
Birçok Arap danışman, kâtip ve memur tayininin yanı-sıra, İzzet Paşa gibi üst düzey bürokratlar da göreve getirilmiştir. Keza aslen Kafkasyalı olmakla birlikte, Araplaş-mış olan Tunuslu Hayreddin Paşa'yı da belirtebiliriz. Böylece Araplar*ı tanıyan, onların meraklarını bilen ve beklentilerini paylaşan kadrolar rehberliğinde, Araplar'a karşı İstanbul'un tavrı daha gerçekçi olabilmiştir.
Buna bağlı olarak, Arap vilayetlerindeki yatırımlarda (başta, ziraat, haberleşme, su, yol ve demiryolu olmak üzere II. Abdulhamid döneminde yapılan demiryolunun %47'si Suriye ve Hicaz bölgesindedir) bir artış olduğu gibi özellikle eğitim alanında ciddi bir ilerleme kaydedilmiştir.
Keza Bağdad, Şam ve Beyrut gibi merkezi şehirlerde çok sayıda eğitim kurumlan ve meslek okulları açılmış, buralardan mezun olan kabiliyetli gençler İstanbul'da başta Mülkiye olmak üzere yüksek öğretime alınarak, devletin ihtiyacı olan kadrolar yetiştirilmiştir.
II. Abdulhamid'in Araplar*ı devletle bütünleştirme çabalarında değerlendirdiği bir başka imkân da Arap eşrafının kazanılması ve bunların nüfuzuyla halkı yönlendirme gayretleridir. Bu çerçevede İstanbul'a davet edilen bazı

ulema ve şeyhlerin yanısıra, vilayetlerde bulunan eşrafın sarayla doğrudan temasına izin verilmiş, çeşitli hediye, nişan ve taltiflerle sadakatleri sağlanmaya çalışılmıştır.
Bunlar arasında en önde gelenler ve II. Abdulhamid'in bizzat yanında bulundurup aynı zamanda danışman olarak zaman zaman Araplarla ilgili politikalarda görüşlerine başvurduğu kimseler, Şeyh Muhammed Zafir, Şeyh Ebul-Huda, Ahmed Esad Efendi ve Seyyid Fazıl Paşa'dır. Bu isimlerden ilk ikisi tarikat şeyhi olup, Arap vilayetlerinde, yaygın tekkeleri ve müridleri ile geniş nüfuza sahiptiler. Diğer ikisi ise, Hicaz bölgesi eşrafından olup zaman zaman özel görevli olarak Arap vilayetlerine gönderilmişler ve Sultan'ın temsilciliğini üstlenmişlerdir.
Bütün bunlar bölge insanlarının ihtiyaçlarına daha gerçekçi cevap verebilme arzusunun yanısıra, Arapların gönüllerini kazanmaya matuftur. Böylece devletin mevcudiyeti, bu insanların saltanat ve hilafete bağlılığı sağlam-laşacak ve çok korkulan ayrılıkçı akımların Araplar arasında yayılmasının önüne geçilecektir. Tabiatıyla, bu gayeye hizmet eden birçok diğer mekanizmalar da vardır. Söz gelimi basın, sözlü propaganda, Arap vilayetlerinin idarî sisteminde tedrici olarak görülen merkezîleştirme, tayin edilen görevlilerin hususiyetleri vb. Ancak bu vetire içerisinde Sultan II. Abdulhamid'in işini zorlaştıran engeller de yok değildi. Bir kere Araplar dinî ve kültürel açıdan bir bütünlük içerisinde değillerdi. Buna bağlı olarak çok farklı sosyal, ekonomik, dinî ve siyasî beklentiler mevcut olduğu gibi bunlara aynı anda cevap verebilmekte çeşitli zorluklarla karşılaşılmakta idi. Keza, sözkonusu faaliyetlerin uygulanması büyük ölçüde malî durumlarla ilgili olduğu için, devlet, belini büken ma-

lî sıkıntıdan bir türlü kurtulamıyordu.
Bunlara ilâveten, bölgede, çıkarları olan Avrupa devletlerinin Araplar arasındaki siyasî ve ekonomik faaliyetleri ile öncelikle Ba$ı eğitimi almış Arap aydınlar ve Hıristiyan Araplar arasında gelişen yeni ve belli ölçüde ayrılıkçı düşüncelerin diğerlerine olan tesirleri, II. Abdulhamid'in sağlamaya çalıştığı devlet ve millet bütünlüğüne kısmen de olsa zarar veriyordu. Abdulhamid dönemi İs- 5 lâmcılık politikasının en çok yankı uyandıran ve üzerinde durulan cephesi dışa'dönük olandır. Bu cephede dikkat çe-ken iki yön ise, a) Hariçteki müslümanlara yönelik mesaj- > lar ve faaliyetler ile o müslümanların arasında gelişen dinî ve siyasî akımlar, b) Buradan hareketle müslüman ülkeleri sömürgeleri altında tutan Avrupa devletlerine karşı II. Abdulhamid'in bu açıdan yaklaşımı ve tavrıdır.

Bilindiği gibi Sultan II. Abdulhamid'in şehzadelik günleri, tedrici olarak Batı hakimiyetine girmekte olan diğer müslüman ülkelerin yöneticileri ve aydınlarının (ki bunlardan bir kısmı bizzat İstanbul'a gelerek veya sığınarak) Osmanlı Devleti'nden adeta yalvarırcasına yardım talep ettikleri, Osmanlı basınını bunlara sahip çıkarak İslâm ülkelerindeki trajik gelişmeleri hemen her nüshalarında ön plana çıkardıkları bir yoğun döneme rastgelmişti. Bu tür gerçeklerin daha o zaman II. Abdulhamid'i derinden etkilediği, dindaşlarının sıkıntısını ve birşeyler yapılması gerektiğini hissettiği fakat pek fazla birşey yapılamamasına da son derece üzüldüğü bilinmektedir.

Saltanata geçtikten sonra bu duyguları değişmemiş, ancak bu defa meselelere bir devlet adamı gerçekçiliği ile ve ciddiyetiyle eğilmeye çalışmıştır. Ortada bulunan tablo hiç de iç açıcı değildir. Gerçek mânâda bağımsız tek müs-

lüman devlet Osmanlı Devleti'dir ve onun da durumu ortadadır. Ancak herşeye rağmen Osmanlı Devleti diğer müslümanlar için yegane ümid kapısıdır. Bu bakımdan öncelikle Osmanlı Devletinin derlenip toparlanması, aynı zamanda bütün İslâm âleminin kurtuluşu için de elzemdir. O halde yeryüzündeki müslümanlar kendilerinin içinde bulundukları tüm olumsuzluklara rağmen nihaî noktada aynı zamanda kendi kurtuluşları için öncelikle Osmanlı Devleti'nin tekrar güçlenmesine destek olmalıdırlar. Şüphesiz bu destek Batılıların zan ve hatta iddia ettikleri gibi saldırgan bir amaca yönelik destek olmayıp, Hilafetin manevî şemsiyesi altında toplanarak, Osmanlı Devletine aynî ve nakdî yardım yapmanın yanısıra, en az bunun kadar önemli olan siyasî kamuoyu oluşturmak ve bağlı bulundukları Batılı ülkenin Osmanlı Devletine yönelik poli-tikalanra tesir etmeye çalışmak şeklinde olmalıdır. Nitekim II. Abdulhamid döneminde diğer müslümanlarla olan ilişkilere baktığımız zaman bu anlayışın ana hatlarıyla daima geçerli olduğunu ve onlara yönelik bütün faaliyetlerde bu gayenin güdüldüğünü görürüz. Bu çerçevede Osmanlı Devletinin diğer müslümanlara yönelik politikalarında değerlendirdiği imkân ve vasıtalar arasında Hac mevsiminde mukaddes topraklarda toplanılması, muhtelif memleketlerde bulunan Osmanlı konsoloslarının faaliyetleri, İstanbul'da veya başka yerlerde basılan kitap, dergi, gazete ve risalelerin her tarafa dağıtılması, tasavvuf ve ta-rikatler ile ulema ve şeyhlerin İslâm alemindeki nüfuzlarından yararlanmak en başta gelenler ve en etkili olanlardır. Bu konuda yapılmış son araştırmalar göstermiştir ki, ne sistematik bir şekilde gizli ajanların gönderilmesi söz-konusudur ne de iddia edildiği gibi İslâm memleketlerinde askeri amaçlı teşkilatlanmaları organize etmek gibi bir ça-

çok spekülasyonun yapıldığı, Osmanlı Devletinin Hindistan'a yönelik yufrl?*?"'»'" ve buradaki müslümanlarla iliş-küerinin mahiyetini değerlendirirsek bu gerçeği açıkça görürüz. Şöyle ki II. Abdulhamid döneminde Hindistan faktörü Osmanlı Devleti'nin özellikle İngiltere ile olan ilişkilerinde olumlu ve olumsuzluk derecelerine göre önem kazanmış ve tartışma konusu yapılmıştır. İki ülke arasındaki ilişkilerin gergin olduğu dönemlerde İngilizler, Osmanlı Devleti'nin İslamcılık siyasetinin bir gereği olarak Hindistan'da ingilig hakimiyetine karşı ayaklanmalar çıkarmaya çalıştığı yolunda iddialar ortaya atmışlardır. Buna rağmen İngiliz hükümetlerinin defalarca yaptıkları soruşturmalar neticesinde ne böyle birşey doğrulanabilmiş, ne de bu amaçlı bir teşkilat ortaya cıkartılabilmiştir.

HinHitttyn müslümanlan arasında gözlemlenen Osmanlı faaliyetleri daha çok Osmanlı Devleti için yardım kampanyalan düzenlemek veya Sultan-Halife'nin dinî nüfuz ve prestijini arttırarak İngiltere'ye mesaj vermeye yöneliktir. Gerçekten de her iki gayeye yönelik çok sayıda teşebbüsün varlığı ve bunlarda da başarılar elde edildiği, nihayet II. Abdulhamid'in adının Hindistan'ın en ücra köşelerine kadar yayıldığı bir gerçektir. Aynı şekilde Hindistan müslümanlan daha 1877-1878'de patlak veren 93 Harbi'n-den itibaren her vesileyle ingiliz

Hükümetine baskı yaparak İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerinde olumlu tavır sergilemesini temine çalışmışlardır.
Abdulhamid döneminde Osmanlı Devleti'nin İran'a olan yaklaşımı ve her iki ülke arasında İslâm ortak paydası etrafında gelişen ilişkiler de konumuz açısından önemlidir, önceki yıllarda mezhep farklılığının iki ülke arasındaki ilişkilerde olumsuz bir faktör olduğu bilinmektedir. Ancak,

lft^ylizyüın ikinci yarlidıffâiritibaren'her iki ülkenin de - Rus tehditlerine maruz kalması, buna mukabil güvenebilecekleri bir müttefikten mahrum bulunmaları mezhep farklılığı gerçeğine rağmen yakınlaşmayı ihtiyaç haline getirmiştir. Buna bağlı olarak önce üst seviyedeki diplomatik ilişkilerde müslümanlarm yakınlaşmalarının ve işbirliğini geliştirmelerinin önemi üzerinde durulmaya, arkasından da karşılıklı olarak birbirlerini rencide edici resmî tavır ve davranışlardan kaçınarak veya birbirlerince kutsal kabul edilen bazı türbe, cami vb. yerlere özel itina göstererek iyi niyetler sergilenmeye başlandı. Bu kabil jestler arasında karşılıklı kutlamalar, yayımlanan resmî bildiriler, hediye-leşmeler, taltifler ve yapılan dualar sıralanabilir. Bu tür iyi niyet gösterileri çok geçmeden etkisini hissettirmiş ve iki ülke arasında en üst düzeyde "ittihad-ı İslâm'ın zaruretinden ve Müslümanlara olacak faydalarından bahsedilmeye başlanmıştır. Ancak bir türlü son adım atilamamış ve bir ittifak sağlanamamıştır. Gerçi Osmanlı Devleti böyle bir teşebbüste bulunduğu ve Osmanlı Devleti, İran ve Rusya arasında bir savunma antlaşması imzalanmasına çalıştığı rivayetleri dolaşmış ancak böyle birşey gerçekleşmemişti. Buna mukabil, karşılıklı iyi niyet gösterileri ve dostluk temennileri devam etmiştir. Nitekim Şah Muzafferuddin'in İstanbul'a yaptığı ziyaret de bunlardan birisidir. Sultan II. Abdulhamid'in İran ile ilişkilerinde hedeflediği nihaî noktanın çok fazla iyimser olduğu dikkat çeker. Zira onun beklentisi "Almanya'da olduğu gibi İranîlerin hükümdarları yine İran'da icra-yı hükümetle, askerin kumandası makam-ı Hilafette olarak bir ittihad vücuda getirilmesi" yönündedir.
II. Abdulhamid'in Şii âlemine dönük tavrı ise ünlü Ce-maledin Afganî ile birlikte yapmayı tasarladıkları bir çalışmada açıkça görülür. Cevdet Paşa'nın tavsiyesi ile Ce-

maleddin Afganî İstanbul'a devredilmiş ve kendisineşii-Sünnî yakınlaşmasının müslümanlara sağlayacağı faydalar sıralandıktan sonra Padişahın samimi dilekleri olarak mezhep ihtilaflarının kaldırılarak ittifak ve İttihad-ı İslâm'ın gerçekleştirilmesi yolunda mesaisi istenmiştir. Bunun üzerine Afganî hummalı bir faaliyete girerek, İslâm I alemindeki yüzlerce nüfuz sahibi Şii ulemaya bu minval üzere mektuplar yazdırtmış ve Padişah'a büyük bir umud vermiştir. Her ne kadar (daha sonra) Sultan Abdulha-mid'in Afganî ile arası soğuklaşmış ise de bu tür çalışmaların varlığı Padişahın düşüncelerini anlamada önemlidirler. Buna mukabil II. Abdulhamid'in Osmanlı Devleti dahilindeki Şiilere yaklaşımı ise İranla sözkonusu olandan biraz farklıdır. İçinden daima onların Sünnî elmalarını arzu etmiş, bunu gerçekleştirebilmek için eğitim ve kültürle ilgili birtakım tedbirler almış, ancak Şii vatandaşlarını rencide etmemek için bunların dikkatli ve gizli olarak uygulanmasını temine çalışmıştır. II. Abdulhamid'in kendi vatandaşları arasında böyle bir müslüman mezheb birliği arayışında olmasının sebebi, devletin temel taşı olan müslüman unsurların dış tesirlere kapalı ve sağlam bir bütünlük içerisinde olmalarını istemesindendir. Zira, Osmanlı Şiil^ri zaman zaman İran'ın tesiri altında kalmışlar ve öztllikle Osmanh-İran gerginliklerinde mesele olmuşlardır. Bunun yanısıra, Osmanlı Hilafetine karşı çıkan ve bunun meşru olmadığını iddia eden gruplar, Şiilerin hilafet telakkileri çok farklı olduğu için onlar arasında daha etkili olabiliyorlardı.
Orta Asya ve Uzak Doğudaki müslümanlara yönelik çalışmalara gelince; Sultan Abdulhamid döneminde üzerinde en çok durulan hususlar gonel olarak; dünyada, halifenin yönetiminde, müstakil ve güçlü bir müslüman dev-

letin mevcudiyetini buralardaki müslümanlara duyurmak, bunların maruz kaldıkları adaletsizlikler karşısında ilgili devletler nezdinde müdahalelerde bulunmak, çeşitli vesilelerle heyetler göndererek irtibatları sıklaştırmak, İslâmiyet'i doğru öğrenip tatbik edebilmeleri için hocalar, dinî kitaplar vb. malzemeler göndermek şeklindedir. Bu tür faaliyetler sırasında zaman zaman Rusya ve Hollanda gibi devletler rahatsızlık duymuşlar ve meselâ buralardan hacca gidenlerin yıkıcı fikirlerle geriye döndükleri iddialarıyla bazı tedbirler almışlardır. Şüphesiz Osmanlı Devletinin bu bölgelere yönelik çalışmalarında karşılaştığı en büyük engel, aradaki mesafe idi. Buna rağmen Hilafetin sorumluluğunun bir parçası olarak Orta Asya ve Uzak Doğu müslümanlarmm sıkıntıları ile de ilgilenilmesinin gereği üzerinde durulmuş ve zaman zaman bununla ilgili girişimlerde bulunulmuştur. (Benzer girişimleri başka yerlerdeki müslümanlar için de sözkonusudur.) Mesela Osmanlı Devletinin Tiflis Şehbenberine (konsolosuna) gönderilen bir iradede "ahali-i İslâmiye'nin muhafaza-i hukuk ve emvali için Rusya hükümeti nezdinde teşebbüslerin tekrarının istenmesi, bu tür işlerin yapüageldiğini gösterdiği gibi, Cava Şehbenderi de müslüman tüccarların Hıristiyan tüccarlardan daha fazla vergi ödemek zorunda olduklarından dolayı duyulan rahatsızlığı Hollanda hükümeti nezdinde dile getirmiştir. Bu teşebbüsler karşısında sözkonusu ülkelerin duydukları rahatsızlıklara rağmen II. Abdulhamid "dindaşlarımın haklı taleplerini kuvvetle müdafaa edeceğim" demiştir. Burada dikkati çeken bir başka gerçek de Osmanlı şehbenderlerinin bulundukları ülkede sadece sembolik bir temsilci olmadıklarıdır. Kaynaklardan anlaşıldığına göre, büyük bir kısmı bizzat II. Abdulhamid tarafından seçilen şehbenderler vazifeli olarak gönderil-

dikleri yerlerde normal mesailerinin yanısıra Hilafet ve devletin nüfuz ve prestijinin yayılması için de çalışıyorlardı. Hariciye nezaretindeki şehbender raporları bunu açıkça göstermektedir. Mesela Endonezya Adalarında görevli Ali Galip Bey'in 1886 tarihli uzun raporu bölgenin coğrafî, ekonomik, dinî ve nüfus yapılarını incelendikten sonra oralarda Hilafet siyasetiyle ilgili yapılması gereken çalışmaları sıralar ve kendi yapabildiklerinden örnekler verir. Benzer raporların Hindistan, İran ve Orta Asya'nın muhtelif şehirlerinde görev yapan şehbenderlerden de gelmiş olduğunu bu arada belirtmekte fayda vardır.

Sultan II. Abdulhamid, Avrupalı devletler için Müslüman sömürgelerinin ne kadar kıymetli olduğunu bildiği için, kendisinin İslâm âleminde çok büyük bir etkiye sahip olduğunu bu devletlere kabul ettirmek istiyordu. Öyle anlaşılıyor ki, bunun için, bazı aracılar kullanarak yanlış veya mübalağalı şayialar yaymak ve bilgiler aktarmak usullerini de denedi. Bu alanda özellikle iki isim dikkat çekmektedir; saltanatının başlarında İstanbul'daki Özbekler Tekkesi Şeyhi Buharah Süleyman Efendi ve saltanatının sonlarına doğru meşhur Macar şarkiyatçı Profesör Armi-nius Wambery. Bu iki ismin deli. Abdulhamidle irtibatlarının olduğu ve Wambery'nin sık sık huzura alınıp kendisiyle sohbet edildiği bilinmektedir. Ancak Batılı ülkelerin arşivlerindeki belgeler Şeyh Süleyman Efendi ve Wam-bery'nin özellikle İngilizlerle de yakın temas içerisinde olduklarını ve onlara Sultan'ın İslamcılık siyaseti ile ilgili dehşet verici bilgiler aktardıklarını da ortaya koymaktadırlar. Bu bilgilerin çoğu kere gerçek dışı veya abartılmış olduğu tesbit edilmiştir. Fakat her iki isim de bu tür bilgileri ve uyarıları aktarırken iki hususu daima vurgulamak ihtiyacını hissetmişlerdir.

Bunlar, Abdulhamid'in müslümanlar arasında çok etkili olduğu ve onları kolayca istediği yönde harekete geçirebileceği mesajı ile "Pan-İslâmizm tehlikesinin" önüne geçmek için en güvenli yolun Padişah ile iyi geçinmek olduğu şeklindedir. Altı çizilen bu iki hususun da, Sultan II. Abdulhamid'in beklentilerine uygunluğu hatırlanırsa Sul-tan'ın olup bitenlerden haberdar olduğu hatta bazen yönlendirdiği sonucu çıkartılabilir. Nitekim zaman zaman İngilizler de bundan şüphe etmişlerdir. (Özellikle Wam-bery'nin iki tarafın da çıkarlarına hizmet ettiği bilinmektedir.) Öte yandan Abdulhamid'in hilafeti, İslâm alemindeki nüfuzu ve

etkisi konusunda, Avrupalıların yaklaşımı genellikle zaman içerisinde siyasî şartlara göre değişmiştir. Meselâ İngiltere, Ortadoğu, Orta Asya ve Hindistan'a yönelik Rus tehditlerine karşı çıkarına uygun bulduğu zaman Osmanlı Devleti ve hilafetinin Müslümanlar arasındaki nüfuzundan faydalanmak istemiştir.
Aynı şey, Çin Müslümanları arasında Almanya için de sözkonusudur. Fakat diğer zamanlarda Avrupalıların tavrı Osmanlı hilafetini red etmek ve bunun meşru olmadığını savunmaktır. Bunu yaparken arka plandaki düşünce "iki ucu keskin bir bıçak olan hilafet siyasetinin gün gelip kendi aleyhlerine de kullanılabileceği" ihtimaldir.
Sultan II. Abdulhamid döneminde İngiltere'nin hilafetten meded umduğu en önemli hadise, 1878'de Ahmed Hulusi Efendi başkanlığında bir heyetin, Afganistan Emiri-ne, İngilizlerle dost olmasını tavsiye etmek için gönderilmesidir. Almanya ise 1900'de Çin'de gelişen isyan hareketine, Müslümanların katılmamasını tavsiye için Abdulha-mid'den yardım istemiş, bunun üzerine Mirliva Enver Bey başkanlığında bir heyet Çin'e gönderilmiştir.

Ancak, her iki heyet, görevli gönderildikleri ülkelerde sadece İngiltere ve Almanya'nın beklentileri ile kendilerini sınırlamayıp, bizzat Sultan'dan aldıkları direktiflerle aynı zamanda, Osmanlı Devleti ve hilafetin propagandasını yaparak oralardaki müslümanlarla irtibatın gelişmesi için çalışmalarda bulunmuşlardır.
İslâm âleminde, potansiyel olarak mensup olunan dinin özünde mevcut bulunan dayanışma ve hemhal olma anlayışı, gelişen haberleşme, ulaşım ve basının imkânlarıyla kendisini daha rahat ifade etmek imkânı bulmuş böylece daha önce ayrı coğrafyalarda birbirlerinden bihaber yaşamakta olan müslümanlar, "başkalarıyla" (Avrupalılar) karşılaşmanın şokuyla "kendilerinden" haberdar olmak ve daha yakın irtibat kurmak gereğini hissetmişlerdir. Bu gelişme en yoğun olarak Osmanlı tarihinde II. Abdulhamid döneminde yaşanmıştır. Değişen dünya ve Osmanlı Devleti şartlarında, bu durumun değerlendirilmesinin, öncelikle Osmanlılar, buna bağlı olarak ta bütün Müslümanların yararına olacağını düşünen Abdulhamid, konu üzerinde durmak gereğini hissetmiş ve bu alandaki faaliyetleri arttırmıştır.
İslâm dünyasında, 19. yüzyılın ikinci yarısında yoğunlaşan bu vakıanın o zamanki kayda değer tek müstakil müslüman devlet olan Osmanlı devleti etrafında odaklaşması hilafet kurumu ve güç dengesi itibariyle normaldi. Sultan II. Abdulhamid, sözkonusu vakıayı, çeşitli propogandalar ve faaliyetler ile yaygınlaştırmaya çalışırken dinî motifler ve geleneksel kurumlardan sık sık faydalanma yoluna gitmiş, belli ölçüde de başarı sağlamıştır. Ancak karşılaşılan uluslararası siyasî zorluklar ve fikrî güçlükler İslamcılık gayretlerinin umulduğu oranda müşahhas sonuçlara ulaşmasına daima engel çıkarmıştır. Siyasî mânâda, biraz iyimser olsa da, ümid edilen şey, bir-

lü?^?dayanışma içerisnüfeMÎSr İslâm âleminin sömürgeci devletlerin politikalarını'ciddi olarak etkileyeceği ve onların en azından Osmanlı Devletine daha olumlu bir tavır takınmak zorunda kalacakları hususu idi. II. Abdulhamid ve bazı devlet adamlarının ifadelerinde bu beklenti hep var olmuştur. Ne var ki, eldeki mevcut imkânların tek başına ve yalın bir şekilde bunu sağlamaya yetmeyeceği de ortada idi. Dolayısıyla böyle bir çıkmazda olan Osmanlıların yapabilecekleri en aşın şey, tehdid imaları ve "blöf* idi. Bundan daha ötesinin mümkün olmadığını özellikle Sultan çok iyi biliyor ve özel ifadelerinde iç çekerek dile getiriyordu. Bu bakımdan Sultan'm irade ve muhtıralarında görülen "halifenin bir sözü bütün İslâm âlemini ayaklandırmaya yeterdi" gibi bazı sert ifadeler, 19. yüzyıl İslâm dünyası gerçeklerini yansıtmaktan çok, sömürgeci devletlere karşı "blöF olarak anlaşılmalıdır. Nitekim çok sonraları Birinci Dünya Savaşı'nda Abdulhamid bunu açıkça itiraf edecektir.
Di^er taraftan Sultan II. Abdulhamid döneminde "İslamcılık siyaseti" içerisinde değerlendirilebilecek sınır ötesi faaliyetlerin daha çok, Avrupalı devletlerle belirli meseleler üzerinde bir anlaşmazlık veya gerginlik olduğu zamanlarda gündeme gelmiş olması, bu çeşit

faaliyetlerden çoğunlukla siyasî faydaların gözetildiğini göstermektedir. Meselâ 93 Harbi'nin hemen öncesinde ve akabinde yoğunlaşan sınır ötesi "İslamcılık" siyaseti 1880lerde durgunlaşmış, 1890larda Ermeni ve Yunan hadiseleriyle tekrar gündeme gelmiştir.
Bütün bunlara karşı Avrupa devletlerinin tavrı ise tam bir netlik arzetmemektedir. İngiltere, Fransa, Rusya ve Hollanda gibi devletlerin herbiri, "İslamcılık" siyasetine, Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerinin rengine göre yaklaş-
91
atışlar, âblâyıSIylâ ilişkili Ö8sl^bldu#u zamanlâS&ftrir-birlerine karşı teşvik ederlerken, gerginlik zamanlarında şiddetle tepki göstererek Osmanlılara baskı yapmaya çalışmışlardır. Almanya ise hemen hemen hiç müslüman sömürgesinin olmaması itibariyle, bu siyasete daima destek olarak çıkar sağlamak î«towıî"*»»
Karşılaşılan fikrî zorluklar ise daha çok "İslamcılık" siyasetinin, devlet eliyle veya devlete bağlı kadrolar tarafin-dan yürütülmesinden kaynaklanıyordu. Bu haliyle tek merkezli ve kontrollü yürütülen çalışmalar, bazen gelişmelerin gerisinde kalıyor, ama her zaman her gruptan müstakil aydınların muhalefeti ile karşılaşıyordu. Şöyle ki; II. Abdulhamid'e karşı olan İttihatçılar, onun bu gayretlerinde samimi olmadığı ve böyle bir siyasetin merkezi olacak liyakat ve faziletten mahrum bulunduğu yönündeki propo-gandalan ile İslâm âleminde şüphelere sebep olurlarken, bazı ulema ve İslama aydınlar ise, Âbdulhamid'in yönetim biçiminin bizzat takip edildiği söylenen siyasete uymadığı yönündeki tenkidleri ile çekimser kalıyorlar ve destek vermiyorlardı. Hal böyle olunca alemşümul bir siyasetin gelişip yerleşmesi için gerekli olan fikrî derinlik ve dinamizm tam olarak sağlanamamıştır. Buna bağlı olarak geleneksel-likten kurtulunamamış, İslâm dünyasının içinde bulunduğu siyasî ve entellektüel çıkmazlara karşı alemşümul bir alternatifin fikrî temeleri yeterince gelişememiştir. Aynı şekilde, muhtelif İslâm memleketlerinde bağımsız olarak ortaya çıkan dinî-siyasî fikir hareketleri ile bu açıdan bir irtibat tesis edilememiş ve benzer hedeflere yönelineme-miştir. Dolayısıyla denilebilir ki, İslâm dünyasındaki bu kabil gelişmeleri şekillendiren şey, genelde tepki anlayışı olmuş, siyasî ve entellektüel tecavüzlere karşı savunma halet-i ruhiyesiyle ortaya çıkılmıştır.
92
Bununîa birlikte, bütün güçlüklere rağmen, H. Abdulhamid döneminde İslâm âleminde bir alemşümul şuurun uyandığı da inkâr edilemez. Bu gerçekte, Sultan II. Abdul-hamid'in gerek kişilik olarak gerek bizzat gelişmeleri yönlendiren kişi olarak önemi açıktır.
Nitekim, daha sonra Osmah idaresini ellerine alan İt-tihadçüar, kısa süreli inkâr ve önemsiz görmelerin ardından bu durumu itiraf etmek zorunda kalmışlar ve onun siyasetinin mirasından faydalanma yoluna gitmişlerdir.
Seçilmiş Bibliyografya
Sultan n. Abdulhamid ve Dönemi:
Başbakanlık Osmanlı Arşivinde Mahfuz Osmanlı devletinin resmi evrakının yamsıra bkz,
Sultan II, Abdulhamid Han, Devlet ve Memleket Görüşlerim (nşr. A. Alaattin Çetin-Ramazan Yıldız), İstanbul 1976;
Abdulhamid Han'ın Muhtıraları, (nşr. M. Hocaoğlu), İstanbul 1976;
Siyasi Hatıratım, İstanbul 1987;
Tahsin Paşa, Âbdulhamid'in Yıldız Hatıraları, İstanbul,
1931;
Ahmed Mithat, Üss-i Inküap, İstanbul 1294-95;
Mahmut Celaleddin Paşa, Mir'at-i Hakikat, (nşr. İ. Miroğlu),
İstanbul 1983;
Ali Haydar Mithat, Mithat Paşa, İstanbul 1325;
AK Ekrem Bolayır'm Hatıraları, (nşr. M. K. Özgül) İstanbul
1991;

Sait Paşa, Hatırat, İstanbul 1328;
Kamil Paşa, Hatırat, Konstantiniyye 1329;
Ziya Şakir, II. Sultan Hamid, Şahsiyeti ve Hususiyetleri, İstanbul 1943;
a.mlf, Sultan Hamid'in Son Günleri, İstanbul 1943;
93
Abdurrahman Şeref-Ahmed Refik, Sultan Abdulhamid-i Sa-ni'yeDair, İstanbul 1337;
î
Ayşe Osmanoğlu, Babam Sultan Abdulhamid, İstanbul 1984;
İbnul Emin Atıf Hüseyin, Hatırat, Türk Tarih Kurumu, Yazmalar, 225;
M. K. İnal, Son Sadrazamlar, İstanbul, 1982, c. III; İ. H. Danişmend, İzahlı Osmanh Tarihi Kronolojisi, İstanbul, 1961, c. IV;
C. Koçak, //. Abdulhamid'in Mirası, İstanbul 1990; Davison, R. Reform in the Ottoman Empire, Princeton 1963; Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi, İstanbul 1945; Şükrü Hanioğlu, Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, İstanbul 1986;
E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, VIII, Ankara 1986;
B. Kodaman, Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi, İstanbul 1980;
— Sultan U. Abdulhamid'in Doğu Anadolu Politikası, Ankara 1987;
O. Koloğhı, Abdulhamid Gerçeği, İstanbul 1987;
—Abdulhamid ve Masonlar, İstanbul 1991;
Y. T. Kurat, Henry Layard'm istanbul Elçiliği, Ankara 1968;
C. Küçük, Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkısı, İstanbul 1984;
Ş. Mardin, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, İstanbul 1983; Ü. Meriç, Cevdet Paşanın Cemiyet ve Devlet Görüsü, İstanbul 1979;
İ. Ortaylı, Osmanh İmparatorluğunda Alman Nüfuzu, İstanbul 1983;-
—İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul 1983;
A. Bedeve Kuran, Osmanlı İmparatorluğunda Türkiye Cumhuriyetinde İnkılap Hareketleri, İstanbul, ty;
M. K. Öke, Vambery'nin Gizli Raporlarında İkinci Abdulhamid ve Dönemi, İstanbul 1983;
E. Pears, Forty Years in Costantinopole, London 1916;
S. Shaw-E. K Shaw, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey l-ll, Cambridge 1985;
94
A. F. Türkgeldi, Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye, (nşr. B. S. Baykal) Ankara 1987;
İlim Kültür Sanat Vakti, II. Abdulhamid ve Dönemi, Sempozyum Bildirileri, İstanbul 1992;
İ. Ü. Tarih Araştırma Merkezi, Sultan II. Abdulhamid ve Sevri Semineri, Bildiriler, İstanbul 1994;
T. T. Kurat, Henry Layard'm İstanbul Elçiliği, Ankara 1968; A. Özcan, İ. Şahin, "II. Abdulhamid'in Hususi Mektup ve Telgrafları", İstanbul Ünv. Tarih Dergisi, No. 34,1984;
I. H. Uzunçarşılı, II. Abdulhamid'in İngiliz Siyasetine Dair Muhtıraları", A. y. 10,1954;
—"II. Sultan Abdulhamid'in Hal'i ve Ölümüne Dair Bazı Vesikalar", Belleten, 44,1946;
M. Sertoğlu, "II. Abdulhamid'in Millete, Mebuslara, Askere En Son Hitabı ve Serveti Hakkında Yeni Belgeler", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 79-81,1974.
Hilafet ve İslamcılık:
Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan belgelerin yanısıra bkz. Sultan Abdulhamid, Siyasî Hatıralarım, İst. 1984;
R. Yıldız, A. Çetin, Sultan II. Abdulhamid Han: Devlet ve Memleket Görüşlerim, İst. 1976;
G. Çetinsaya, //. Abdulhamid Döneminin İlk Yıllarında İslâm Birliği Hareketi, Yayınlanmamış Y. lisan tezi, Ank. Ünv. 1988;
C. Eraslan, 17. Abdulhamid ve İslâm Birliği, İst. 1992;
A. Osmanoğlu, Babam Sultan Abdulhamid, Hatıralarım, İst.

1986;
M. K. Öke, Hilafet Hareketleri, Ank. 1988;
A. Özcan, Pan-İslamism, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere, İst. 1992;
M. Türköne, İslamcılığın Doğuşu, İst. 1991;
J. London Pan-İslamism, Osford 1990;
Ayrıca, konu ile ilgili Batılı kaynakların bir listesi için bkz. M. N. Oureishi, "Bibliographic" "Soundings in Nineteenth Century Pan-İslâm in South Asia", Islamic Quarterly XXIV 1980.
95
Prof.Dr. Mim Kemâl Öke
MUSUL - KÜRDİSTAN SORUNU
1918-1926
Tarihî perspektif ışığında değerlendirildiğinde Kürt Sorunu'nun en önemli dönemeci, 1918 ile 1926 yılları arasında yaşandı. İngiltere, yöredeki emelleri doğrultusunda, Güney Kürdistan dediği Musul'u emperyaf amaçlarına ithal etmek için uğraştı. Bu çerçevede Musul Sorunu, Kürt Meselesi ile içice bir boyut kazandı.
Bu araştırma, ilk defa günyüzüne çıkan arşiv belgeleriyle Musul - Kürdistan üzerindeki devletlerarası ve bölgesel mücadelelerin öyküsünü, Türk iç politikasına yansımalarıyla birlikte bütün çıplaklığı ile gözler önüne sermektedir.
İZ YAYINCILIK
BuyükdereCad.RaşitR,ZaSok.
Kâmıloğlu İş Hanı No: 10/5 Meddiyeköy/İstanbul
Tel: 211 26 22 - 211 32 88 Faks: 211 30 11
Bütün kitaplar tek bir "Kitabın daha iyi anlaşılması için okunur.

E-KİTAP
ARŞİVİ

Dijital Bilgi Kaynağınız

www.e-kitaparsivi.com

Bu E-Kitap www.e-kitaparsivi.com sitesi için hazırlanmıştır. Web sitemizde bir çok başka esere ulaşabilirsiniz.